



**TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEK ÖDEMELERİ İLE  
TARIMSAL ÜRETİM DÜZEYİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ:  
ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMI**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Eren ÇAKMAK**

Kütahya – 2020

T.C.  
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ  
Maliye Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEK ÖDEMELERİ İLE  
TARIMSAL ÜRETİM DÜZEYİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN  
ANALİZİ: ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMI**

Danışman:  
Dr. Öğr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ

Hazırlayan:  
Eren ÇAKMAK

Kütahya – 2020

## Kabul ve Onay

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim/Anasanat Dalında YÜKSEK LİSANS  
TEZİ ÇALIŞMA RAPORU olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....

(İmza)

Doç. Dr. Ahmet TEKİN

Üye.....

(İmza)

Doç. Dr. Fazlı YILDIZ

Üye.....

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Prof. Dr. Şahmurat ARIK

Enstitü Müdürü

## **Bilimsel Etik Bildirimi**

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Türkiye’de Tarımsal Destek Ödemeleri ile Tarımsal Üretim Düzeyi Arasındaki İlişkinin Analizi: Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

...../...../2020

Eren ÇAKMAK

## **Özgeçmiş**

16.01.1990 tarihinde Balıkesir’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bigadiç’de lise öğrenimini Balıkesir’de tamamladı. 2009 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Maliye Bölümüne başlayarak 2013 yılında bu bölümden mezun oldu. 2013 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Bölümü’ne tezli yüksek lisans öğrencisi olarak başladı. 2014 yılında T. Halk Bankası A.Ş’de başladığı bankacılık hayatına aynı kurumda bireysel müşteri hizmetleri yetkilisi olarak devam etmektedir.



## TEŐEKKÖR

Tez çalıŐmasının her aşamasında bana yardımcı olan danıŐmanım Dr. ÖĞr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ hocama ve hayatım boyunca bana desteklerini esirgemeyen sevgili aileme, her daim yanımda olan sevgili eŐim Ceren TAŐATAN ÇAKMAK ve canım oğlum Alp ÇAKMAK'a en içten teŐekkürlerimi sunarım.



## ÖZET

### TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEK ÖDEMELERİ İLE TARIMSAL ÜRETİM DÜZEYİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ: ASİMETRİK NEDENSELLİK YAKLAŞIMI

**ÇAKMAK, Eren**

**Yüksek Lisans Tezi, Maliye Ana Bilim Dalı**

**Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ**

**Temmuz, 2020, 77 sayfa**

Tarım sektörü birçok ekonomi için önemini hala koruyan, yalnızca toprağın işlenmesini değil, hayvancılığı, ormancılığı ve balıkçılığı da kapsayan bir iktisadi faaliyet alanını oluşturmaktadır. Özellikle gelişmekte olan birçok ülkede tarım sektörü hem önemli bir ekonomik alan hem de önemli bir istihdam alanı oluşturmaktadır. Tarım sektörünün modernleşmesi ve beraberinde gelişmesiyle birlikte kırsal kalkınma, ekonomik büyüme vb. gibi temel ekonomik değişkenler de olumlu olarak etkilenmektedir. Bu ve bunun gibi birçok nedenden dolayı Türkiye’deki tarım sektörüne yönelik birçok araştırma yapılmaktadır. Bu araştırmanın amacı da Türkiye’de 2006Q1-2019Q4 yılları arasında çeyrek dönemlik veriler kullanarak merkezi yönetim bütçesinden verilen tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal üretim düzeyi arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmaktır. Nedensellik ilişkisi Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) ve Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Testi ile tespit edilmiştir. Nedensellik analizinden önce gerçekleştirilen eşbütünleşme analizi sonuçları, Türkiye’de tarımsal destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) sonucuna göre tarımsal destek ödemelerinden tarımsal üretim düzeyine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Testi sonuçları ise tarımsal destek ödemelerindeki pozitif ve negatif şoklar ile tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklar arasında nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’de tarım sektörüne verilen destek ödemelerinin tarımsal üretim düzeyinde uzun dönemde etkili olduğu görülmektedir. Özellikle tarımsal destek ödemelerindeki pozitif ve negatif şokların tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklarla nedensellik ilişkisi içerisinde olması, bu sektördeki azalma nedenlerini belirleyerek politika üretme zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Tarımsal Destekler, Tarım Sektörü, Nedensellik Analizi

**ABSTRACT****THE ANALYSIS OF RELATIONSHIP BETWEEN AGRICULTURAL SUBSIDY PAYMENTS AND AGRICULTURAL PRODUCTION: ASYMMETRIC CAUSALITY APPROACH****ÇAKMAK, Eren****Master's Thesis, Department of Public Finance****Supervisor: Asst. Prof. Dr. Ersin Nail SAĞDIÇ****July, 2020, 77 pages**

The agriculture sector constitutes an economic activity that still maintains its importance for many economies, not only cultivating the land, but also animal husbandry, forestry and fishing. The agriculture sector still creates both an important economic area and an important employment area, especially in many developing countries. With the modernization and development of the agricultural sector, basic economic variables such as rural development, economic growth, etc. are also positively affected. As a result of this and many reasons such as this, a lot of researches have been carried out regarding the agricultural sector in Turkey. The purpose of the present study is to investigate the causal relationship between agricultural incentive payments from the central government budget and agricultural production levels through using the quarterly data between the years of 2006Q1-2019Q4 in Turkey. The causal relationship was determined through Hacker and Hatemi-J Bootstrap Causality Test (2006) and Hatemi-J (2012) Asymmetric Causality Test. The results of cointegration analysis that was carried out before causality analysis indicate that there is a long-term relationship between the agricultural incentive payments and the level of agricultural production in Turkey. According to the results of Hacker and Hatemi-J Bootstrap Causality Test (2006), one-way causality was determined from agricultural incentive payments to the level of agricultural production. On the other hand, Hatemi-J (2012) Asymmetric Causality Test results show that there is a causal relationship between positive and negative shocks in agricultural incentive payments and negative shocks at the level of agricultural production. Evaluating the results as a whole, it could be observed that agricultural incentive payments have a long-term effect on the level of agricultural production in Turkey. Especially, the fact that positive and negative shocks in agricultural incentive payments are in a causal relationship with negative shocks in the level of agricultural production reveals the necessity of policy making by determining the reasons for the decrease in this sector.

**Keywords:** Agricultural Support, Causality Analysis, Agricultural Incentive Payments



## İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
<b>ÖZET</b> .....	<b>v</b>
<b>ABSTRACT</b> .....	<b>vi</b>
<b>İÇİNDEKİLER</b> .....	<b>vii</b>
<b>TABLOLAR LİSTESİ</b> .....	<b>ix</b>
<b>GRAFİKLER LİSTESİ</b> .....	<b>x</b>
<b>KISALTMALAR</b> .....	<b>xi</b>
<b>GİRİŞ</b> .....	<b>1</b>

### BİRİNCİ BÖLÜM TARIMSAL FAALİYETLER VE TARIMSAL DESTEKLER

<b>1.1. TARIM KAVRAMI, TARIMIN ÖNEMİ VE NİTELİKLERİ</b> .....	<b>5</b>
1.1.1. Tarım Kavramı.....	6
1.1.2. Tarımın Önemi.....	7
1.1.3. Tarımsal Faaliyetlerin Ayırt Edici Özellikleri.....	9
<b>1.2. TARIM KESİMİNDE GÖZLEMLenen GENEL EĞİLİMLER</b> .....	<b>10</b>
<b>1.3. DEVLETİN TARIM SEKTÖRÜNE MÜDAHALESİ</b> .....	<b>11</b>
1.3.1. Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Nedenleri.....	14
1.3.2. Devletin Tarım Sektörüne Müdahalesine Yol Açan Yeni Risk Kaynakları.....	17
1.3.3. Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Devletin Tarım Sektörüne Müdahalesi.....	18
1.3.4. Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Şekilleri.....	19
<b>1.4. TARIMSAL DESTEKLER</b> .....	<b>22</b>
1.4.1. Tarımsal Desteklerin Amaçları ve Gerekliliği.....	23
1.4.2. Tarımsal Destekleme Politikası Araçları.....	24

### İKİNCİ BÖLÜM TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN ANALİZİ VE TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLER

<b>2.1. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ</b> .....	<b>30</b>
2.1.1. Türkiye'de Tarım ve GSYİH İlişkisi.....	30
2.1.2. Türkiye'de Tarım ve İstihdam Arasındaki İlişki.....	32
2.1.3. Türkiye'de Tarım ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki.....	33
<b>2.2. TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN YAPISAL AÇIDAN ANALİZİ</b> .....	<b>34</b>
2.2.1. Tarımsal Üretim.....	34

2.2.1.1. Bitkisel Üretim .....	34
2.2.1.2. Hayvansal Üretim .....	35
2.2.2. Ormancılık .....	36
2.2.3. Su Ürünleri Üretimi .....	38
2.2.4. Tarımsal İşletme Yapısı .....	39

### **2.3. TÜRK TARIMININ TARIM POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ..... 41**

2.3.1. Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’de Tarım Politikaları .....	41
2.3.1.1. 1923-1945 Dönemi Tarımsal Politikalar.....	42
2.3.1.2. 1946-1963 Dönemi Tarımsal Politikalar.....	42
2.3.1.3. 1963 Sonrası Dönem (Planlı Dönem) .....	42
2.3.2. Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Değerlendirilmesi .....	43
2.3.2.1. 1980 Yılı Öncesi Destekler .....	44
2.3.2.2. 1980-2000 Yılları Arasındaki Destekler .....	45
2.3.2.3. 2000 Yılı Sonrasındaki ve Güncel Destekler.....	45

## **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

### **TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEK ÖDEMELERİNİN TARIMSAL ÜRETİM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

<b>3.1. LİTERATÜR.....</b>	<b>50</b>
<b>3.2. VERİ.....</b>	<b>58</b>
<b>3.3. YÖNTEM VE BULGULAR .....</b>	<b>60</b>
<b>SONUÇ VE ÖNERİLER.....</b>	<b>66</b>
<b>KAYNAKÇA .....</b>	<b>68</b>
<b>DİZİN .....</b>	<b>77</b>

## TABLOLAR LİSTESİ

### Sayfa

<b>Tablo 1.1:</b> Seçilmiş Tarımsal Politika Araçlarının Sınıflandırılması.....	21
<b>Tablo 2.1:</b> Türkiye’de Tarıma Ve Gayrisafi Yurt İçi Hâsılaya İlişkin Veriler, 1998-2018.....	31
<b>Tablo 2.2:</b> Tarım Sektörü İstihdamı, Genel İstihdam Verileri İçerisindeki Yeri, 2005-2018.....	32
<b>Tablo 2.3:</b> Tarımsal İthalat ve İhracatın Dış Ticaretteki Yeri, 2009-2018.....	34
<b>Tablo 2.4:</b> Türkiye’de Bitkisel Üretim Konu Olan Tarım Alanları, 2001-2018, Bin Hektar .....	35
<b>Tablo 2.5:</b> Yıllara Göre Hayvansal Üretim Değerleri (Adet).....	36
<b>Tablo 2.6:</b> Türkiye’de Orman Alanları, Bin Hektar, 1988-2018 .....	37
<b>Tablo 2.7:</b> Türkiye’de Su Ürünlerine İlişkin İstatistik Verileri.....	39
<b>Tablo 2.8:</b> Türkiye’de Arazi Kullanımı, 2016.....	40
<b>Tablo 2.9:</b> İşletme Büyüklüğüne Göre Arazi Kullanımı Arazi Kullanımı Dağılımı, 2016, % Olarak.....	41
<b>Tablo 2.10:</b> Ürünlere göre 2019 yılı destekleri .....	46
<b>Tablo 2.11:</b> Tohum İçin Verilen Destekler .....	47
<b>Tablo 2.12:</b> Hayvancılık Alanında Verilen Destekler .....	47
<b>Tablo 3.1:</b> Kullanılan Veriler ve Tanımlayıcı İstatistikler .....	59
<b>Tablo 3.2:</b> Değişkenlere Ait Durağanlık Testi (Birim Kök Testi) Sonuçları .....	60
<b>Tablo 3.3:</b> Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi .....	61
<b>Tablo 3.4:</b> JohansenEşbütünleşme Testi ve Model Seçimi Sonuçları.....	63
<b>Tablo 3.5:</b> Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) .....	64

## GRAFİKLER LİSTESİ

### Sayfa

<b>Grafik 2.1:</b> Türkiye’de Orman Sahalarının % Olarak Dağılımı, 2005-2018 .....	38
<b>Grafik 3.1:</b> Karakteristik Kökler Grafiği .....	62



**KISALTMALAR**

<b>A.Ş.</b>	Anonim Şirketi
<b>AB</b>	Avrupa Birliği
<b>ABD</b>	Amerika Birleşik Devletleri
<b>AKS</b>	Arıcılık Kayıt Sistemi
<b>CATAK</b>	Çevresel Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması
<b>CKS</b>	Çiftçi Kayıt Sistemi
<b>DGS</b>	Doğrudan Gelir Desteği
<b>GSMH</b>	Gayrisafi Milli Hasıla
<b>GSYİH</b>	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
<b>KİT</b>	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
<b>OECD</b>	Organisation for Economic Co-operation and Development
<b>OKS</b>	Örtü Altı Kayıt Sistemi
<b>OTP</b>	Ortak Tarım Politikası
<b>SKS</b>	Su Ürünleri Kayıt Sistemi
<b>TMO</b>	Toprak Mahsulleri Ofisi
<b>TURKVET</b>	Veteriner Bilgi Sistemi
<b>TÜİK</b>	Türkiye İstatistik Kurumu
<b>vb.</b>	ve benzeri



**TEZ METNİ**

## GİRİŞ

Tarım sektörünün bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılaması ve ülke ekonomilerine istihdam, gelir, döviz girişi ve girdi açısından katkıda bulunuyor olması, bu sektöre yönelik ilginin ve önemin korunmasına ve bazı zamanlarda artmasına neden olmaktadır. Ancak, her ne kadar tarım sektörü ülkelere ve bireylere olumlu anlamada katkı yapıyor olsa da belirsizlik ve dış unsurların etkisi altında faaliyetlerini sürdüren bir sektördür. Neticede, belirsizlik ve dış etmenler tarım sektörünü kırılganlaştırmakta ve müdahaleye açık bir sektör haline getirmektedir. Dolayısıyla, ülkeler ve iktisadi birlikler tarım sektörüne müdahale ederek bu sektördeki kırılganlıkları gidermeye çalışmakta ve üretimin daha etkin bir şekilde gelişmesi için çaba harcamaktadır.

Son yüzyılda küreselleşme ile birlikte ekonomilerin yapısının değişmesi, iktisadi faaliyet alanlarının genişlemesi gibi unsurlar tarım sektörünün de değişmesine yol açmıştır. Bu noktada tarım sektöründe çiftlikler sayıca azalmış ve büyük üretim birimleri haline gelmiştir. İlaveten tarımsal faaliyetler sadece temel gıda ve besin üretimiyle sınırlı kalmayıp ürünlerin işlenmesi, lojistiği, perakende satışı gibi işlemler de tarım sektörü içinde görülmeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde emeğe olan talep azalmış ve sermaye mallarının kullanımına yönelik talep artmıştır. Hatta çok sayıda tarımla uğraşan aile, bu dönemde tarım dışı sektörlerden gelir elde etme arayışına girmiştir.

Hem ulusal hem de küresel gelişmeler tarım sektörünün daha hassas ve kırılgan bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle tarım sektöründeki üretici ve tüketiciler bazen politik ve ekonomik bazen de doğa olayları nedeniyle zarar etmemek ve elde ettikleri faydanın azalmaması için korunmaya ihtiyaç duymaktadırlar. Dünya genelinde çok sayıda devletin, ekonomik ve sosyal durumları etkilemek ve değiştirmek için tarıma müdahaleyi aktif bir politika aracı olarak kullandığı bilinmektedir. Bu sektördeki koordinasyonu geliştirmek, tarım sektörünün etkinliğini artırmak, kazanç tahsisini etkileme ve gıda güvenliğini sağlamak amacıyla devletler tarım sektörüne müdahalede bulunmaktadırlar. Ayrıca kredi ve sigorta piyasalarındaki aksaklıklar, kamusal mallar ve artan getiriler, eksik bilgi, dışsallıklar ve gelir dağılımındaki bozukluklar gibi nedenler devletin tarım sektöründe aktif bir şekilde rol almasına yol açmaktadır.

Devletlerin tarım sektörünü korumak, geliştirmek ve dengenin sağlanmasında katkıda bulunmak gayeleri için çok sayıda araçtan faydalandığı görölmektedir. Bu araçlar ölkelere, coğrafi sınırlara, tarımsal ürönlere ve iktisadi aktörlere göre değişiklik gösterse de hemen hemen hepsi hükümetlerin politika araçları çantasında yer almaktadır. Devletlerin tarım kesimine müdahale şekilleri fiyat kısıtlamaları, fiyat destekleri, miktar kısıtlamaları, piyasaya doğrudan müdahale, tarife dışı engeller, piyasa istihbaratı, tarımsal araştırma, kalite güvencesi, standartların geliştirilmesi ve uygulanması ve kalite belgelendirmesi şeklinde olabilmektedir. Ölkemizde ise bu destekler hayvancılık destekleri, doğrudan gelir desteği, telafi edici ödemeler, fark ödemesi, tarım sigortası ödemeleri, tarım arazilerini koruma programı, kırsal kalkınma destekleri, sulama sistemleri destekleri, alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele destekleri şeklinde sıralanabilir.

Türkiye’de tarımın milli ekonomi içindeki payı yıllar içinde azalmaktadır. Ayrıca tarım diğer sektörlere nazaran küçölme yaşamaktadır. Ancak her ne kadar tarımda küçölme ve daralmalar söz konusu olsa da tarımın istihdamdaki payı hala önemini korumaktadır. Başka bir ifadeyle tarım sektörü çok sayıda kişi için bir gelir kapısı oluşturmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra ölkemizde tarımın dış ticaretteki payında da azalmalar söz konusu olsa da bu sektör hala dış ticarete önemli derecede katkı sağlamaktadır.

Tarım sektöründeki veriler yıllar itibariyle incelendiğinde bitkisel üretime konu olan tarım alanlarında bir azalma meydana geldiği aşıkârdır. Bitkisel üretimdeki azalmaya rağmen hayvancılık sahasında ise hayvansal üretimin artış içinde olduğu gözlemlenmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de son otuz yıl içinde orman alanlarının da genişlediği görölebilir. Bunun yanı sıra ölkemizde su ürünlerine ilişkin üretim değerlerinin hala istenilen düzeyde olmadığı söylenebilir. İlaveten ölkemizde tarım sektöründe sulama faaliyetlerinin aksadığı ve ihmal edildiği dolayısıyla tarımsal alanda verimin de düşük kaldığı ortadadır. Son olarak Türkiye’de büyük ölçekli tarımsal işletmelerin çoğunlukta olmadığı daha çok küçük ve orta ölçekli işletmelerin yaygın olduğu söylenebilir.

Yukarıda ifade edilen durumlardan yola çıkarak bu çalışmada, Türkiye özelinde 2006Q1 – 2019Q4 dönemi verileri dikkate alınarak tarımsal ödeme tutarlarının tarımsal



Üretim düzeyi üzerindeki etkisi zaman serisi yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma  bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde tarım kavramı, devletin tarım sektörüne müdahalesi, tarımsal desteklemenin teorik alt yapısı ele alınmıştır. İkinci bölümde Türk Tarım sektörü ve tarımsal desteklemelerin genel değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde Türkiye’de tarımsal destek ödeme tutarlarının tarımsal üretim düzeyi üzerindeki ilişkisi analiz edilmiştir. Analiz kısmında, ilgili literatür araştırması özetlenmiştir. Serinin durağanlık analizinden sonra seriler arasındaki uzun dönemli ilişki eşbütünleşme analizi ile belirlenmiştir. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Hacker ve Hatemi-J (2006) ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testleri ile tespit edilmiştir





## **BİRİNCİ BÖLÜM**

### **TARIMSAL FAALİYETLER VE TARIMSAL DESTEKLER**

Tarım sektörü, hem bireylerin beslenme ihtiyacını karşılaması hem de ülkelerin iktisadi hayatlarında önemli görevleri yerine getirmesi açısından sürekli göz önünde olan ve stratejik öneme sahip sektörlerden biridir. Tarım sektörünün, ülkelerin gelişme ve kalkınmasına katkıda bulunuyor olması, bireylere istihdam sağlayarak ülkedeki işsizliği azaltması, yarattığı fazla üretimin ihracıyla döviz girişi sağlaması, dışa bağımlılığı azaltması ve başta tarıma dayalı sanayi olmak üzere çok sayıda sanayi koluna girdi sağlaması gibi unsurlar bu sektörün önemini artırmaktadır. Ancak, her ne kadar tarım sektörü ülkelere ve bireylere olumlu anlamda katkı yapıyor olsa da belirsizlik ve dış unsurların etkisi altında faaliyetlerini sürdüren bir sektördür. Tarımsal üretimin doğa koşullarına bağımlı olması bazı sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunlar tarım sektöründe çalışanların gelirinde, tarımsal ürünlerin fiyatında ve ilişkili bulunduğu diğer faaliyet alanlarında stabilizasyon bozukluklarına neden olmaktadır. Ayrıca mikro planda çiftçilerin, makro planda ekonominin genelinde çeşitli sorunlara sebebiyet vermektedir (Acar ve Bulut, 2009: 1-2). Neticede, belirsizlik ve dış etmenler tarım sektörünü kırılganlaştırmakta ve müdahaleye açık bir sektör haline getirmektedir. Dolayısıyla, ülkeler ve iktisadi birlikler tarım sektörüne müdahale ederek bu sektördeki kırılganlıkları gidermeye çalışmakta ve üretimin daha etkin bir şekilde gelişmesi için çaba harcamaktadır. Başka bir ifadeyle belirli bir miktar girdi ile mümkün olan en fazla ürünü elde etmek bu sektörde temel amaç olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla tarım sektörü görünmez el ile politik güçler arasındaki kesişimin iyi bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

### **1.1. TARIM KAVRAMI, TARIMIN ÖNEMİ VE NİTELİKLERİ**

Tarımın, son yüzyılda, diğer sektörlerle nazaran ülke ekonomilerindeki nisbi payı azalmış olmakla birlikte, temel gıda maddelerinin temini, sanayi sektörlerine girdi oluşturması, istihdam olanakları sunması ve yeri geldiğinde ülkelere döviz girdisi sağlaması gibi nedenler bu sektörün ülke ekonomisindeki canlılığını korumasına yardımcı olmaktadır. Denilebilir ki tarım sektörü küresel boyutta hemen hemen her ülke için önemini korumakta ve hassas bir sektör olarak ülke ekonomilerinde yer edinmektedir. Dolayısıyla bu sektörün tanımlanması ve öneminin tekrar vurgulanması gerekmektedir.

Gülçubuk vd. (2005)'e göre gelişmişlik seviyelerine bakılmaksızın, tarımın tüm ülke ekonomilerinde özel bir yeri ve önemi vardır. Nüfusun yaklaşık %40'a yakınının tarım sektöründe çalıştığı Türkiye ve benzeri bir ülkede, gıda güvenliği ve güvencesi, sektörler arası ilişkiler ile istihdam açısından tarım, halen ana sektör durumundadır (Gülçubuk vd., 2005:1137). Dolayısıyla tarım sektörünün her zaman göz önünde tutulması gerekmektedir.

### 1.1.1. Tarım Kavramı

Desai (2010)'e göre tarım kelimesi uzun bir süredir çiftçilik olarak bilinen temel gıda üretimi endüstrisi ile ilişkilendirilmektedir. Her ne kadar tarım ve çiftçilik eş anlamlı olarak kullanılıyor olsa da bu kullanım çiftçiliğin ticarileşmesine kadar sürmüştür. Tarım sektörünün ticarileşmesinden sonra gıda üretimi bilimsel tarımın yalnızca bir kısmı olarak karşımıza çıkmaktadır (Desai, 2010: 2).

Günaydın (2006) çalışmasında, tarım sektörünün, kendi içinde barındırdığı evrensel ve kurumsal nitelikleri açısından öteki sektörlerden farklılaştığını belirtmektedir. Evrensel özellikler tüm ekonomiler için geçerli olan ve tarımın doğa koşullarına bağımlılığı ile ilgili özellikler iken kurumsal özellikler her ülkenin kendi ekonomik yapısından kaynaklanan özelliklere vurgu yapmaktadır. Tarımdaki mevsimlik iş hacmi değişimi, talep artış hızı, fiyat ve gelir istikrarsızlığı, arz fonksiyonunun yapısı gibi unsurlar evrensel özelliklere örnek gösterilebilir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kendine özgü yapısal sorunları (enflasyon, ikili yapı, emek yoğun üretim, düşük sermaye birikimi, mülkiyet haklarının gelişmemiş olması vb.) da kurumsal özelliklere örnek olarak gösterilebilir (Günaydın, 2006:1).

Bilimsel yazında tarım kelimesinin çok sayıda anlamı mevcuttur. Ancak burada en çok kabul gören ve en açıklayıcı tanımlara yer verilecektir. İlk olarak tarım, “bitkisel ve hayvansal üretimin teknolojik imkanlar dahilinde ve en ekonomik yollardan yapılması ve pazarlanması faaliyetleri olarak tanımlanabilir” (TMO Ansiklopedik Sözlük, 2011). Desai (2010: 2) ise tarımı ekin ve hayvanların üretimi, işlenmesi, pazarlanması ve tahsisi olarak tanımlamaktadır (Desai, 2010: 2). Son olarak, Gelir Vergisi Kanunu'nun 52. maddesine göre tarım, “arazide, deniz, göl ve nehirlerde, ekim, dikim, bakım, üretme, yetiştirme ve ıslah yollarıyla veyahut doğrudan doğruya tabiatından istifade etmek suretiyle nebat, orman, hayvan, balık ve bunların mahsullerinin istihsalini, avlanmasını, avcılarını ve

yetiştiricileri tarafından muhafazasını, taşınmasını, satılmasını veya bu mahsullerden sair bir şekilde faydalanılmasını ifade etmektedir” (GVK, 1960). Son olarak Yusuf (2014:5) çalışmasında tarımı, insanoğlunun tüketimi ve diğer sektörlerin ihtiyaç duyduğu tarımsal ürünlerin tedariki için hayvanların, balıkların, ekinlerin ve ormansal kaynakların üretimini içeren yaşam meşgalesi olarak tanımlamaktadır (Yusuf, 2014: 5).

### 1.1.2. Tarımın Önemi

Tarım sektörünün bireylere, topluma ve ulusal ekonomilere sağladığı bir dizi fayda vardır. Bu yararlar, tarım sektörünün kişi başına geliri arttırması, istihdamın vazgeçilmez kaynağı olması, yoksulluğu azaltması, gıda arzını sağlaması, döviz kazancı sağlaması, ulusal gelir yaratması, ham madde arzını gerçekleştirilmesi, sanayi kesiminin gelişimine katkıda bulunması, ödemeler dengesine destek olması, yaşam standartlarını geliştirmesi, piyasa hacmini genişletmesi, sermaye oluşumuna katkıda bulunması, yatırımları arttırması, ekonomik kalkınmaya destek vermesi, kendi kendine yetebilen politikalarının uygulanmasına imkân vermesi, enflasyonu kontrol etmede destek sağlaması, bölgesel eşitsizliklerin giderilmesine katkıda bulunması ve endüstriyel mallara talep oluşturması şeklinde sıralanabilir (Sarris, 2001; Johnston ve Mellor, 1961: 571-581; OECD, 2011: 14-20; Stringer, 2001; Diao, Hazell ve Thurlow: 2010: 1-2; Meijerink ve Roza, 2007: 1-21; Yusuf, 2014: 8-9).

Yukarıda bahsi geçen yararları açarsak, tarım sektörü çalışmayan iş gücü için istihdam imkânı sunarak işsizliğin azaltılmasında büyük bir görev üstlenmektedir. Tarım sektörünün ekonomiler, toplumlar ve bireyler için bir başka yararı da kırsal kesimin kalkınmasına katkıda bulunması ve yarattığı istihdam ve gelir imkânları ile yoksulluğun azaltılmasında sektör olarak önemli bir rol oynamasıdır.

Gıda, yaşamın sürdürülebilmesi için en temel gerekliliklerin başında gelmektedir. Bu noktada, tarım sektörü yaşamın sürdürülmesi için gerekli gıdaların teminini sağlayan yegâne sektör konumundadır. Tarım sektörü bir yandan buğday, pirinç, mısır gibi bitkisel ürünleri üretirken öte yandan süt, peynir, et gibi hayvansal ürünlerin üretimini de gerçekleştirir.

Tarım sektöründeki yurtiçi tüketim fazlası ürünler ihracata yönlendirildiğinde, ülkeye döviz girişi sağlanır ve bu döviz de ödemeler bilançosu dengesinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşmasına yardımcı olur.

Tarım sektörü ile diğer endüstriyel sektörler arasında sıkı bir ilişki ve bağıllık söz konusu olup, bu sektörler birbirinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Örneğin, tarım sektöründe üretilen bazı ürünler (pamuk, tütün, et, süt vb.) başka sektörler için ham madde girdisi oluşturmakta, dolayısıyla mevcut piyasayı genişleterek endüstriyel sektörlerin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca tarım sektöründe modern üretim tekniklerinin kullanımının artması, bu sektörde elde edilen geliri arttıracak ve bu gelir artışı da endüstriyel büyüme ve gelişmeye yol açan daha fazla endüstriyel ürün (traktör, biçerdöver, harman makinesi vb.) kullanım talebini arttıracaktır. Başka bir ifadeyle tarım kesimi diğer sektörlerle endüstriyel hammadde sağlarken, endüstriyel ürünler için piyasa oluşturur (Aydemir ve Pıçak, 2008: 130). İlaveten şunu da belirtmek gerekir ki tarım, sanayinin sunduğu fırsatlardan bağımsız olarak gelişemez, tarım ve sanayi birbirini tamamlayıcı ve etkileşimlidir (Aydemir ve Pıçak, 2008: 130).

Tarım sektörü yarattığı gelirlerle bireylerin gelirini arttırmaktadır. Bu gelir bireylerin yaşam standartlarını yükselttiği gibi bireylerin daha fazla tasarruf ve yatırım yapmasına da neden olmaktadır. Daha fazla yatırım yapılması da ülkelerin sermaye birikimini arttırmaktadır.

Tarım sektörünü önemli kılan bir başka nokta da bu sektörün ekonomik gelişmenin arkasındaki itici güçlerden birisi olmasıdır. Tarım ve madencilik sektörleri, sanayileşmiş ülkelerin sanayilerinin başarılı olmasına katkı sağlamaktadır (Aydemir ve Pıçak, 2008: 130).

Tarımın öneminin ön plana çıktığı bir başka nokta da artan dünya nüfusunu besleyecek olan sektör olması konumundan kaynaklanmaktadır. Tahminler dünya nüfusunun 2050 yılında 9.1 milyar kişiye ulaşacağını göstermekte ve bahsi geçen yıla kadar tarımsal üretimin %70 oranında artması gerektiğini ortaya koymaktadır (CGIAR Consortium, 2012: 7).

### 1.1.3. Tarımsal Faaliyetlerin Ayırt Edici Özellikleri

Tarım sektörü, piyasa yapısı olarak birçok yönden tam rekabet piyasasının çizdiği resme uymaktadır (Colander, 2017: 184). İlk olarak bu sektörde fiyat kabullenici olarak çok sayıda bağımsız satıcı vardır. İkinci olarak bu sektördeki alıcılar da bağımsız olup piyasa fiyatını kabullenmektedir. Üçüncü olarak, tarım sektöründe üretilen ürünler birbirinin rakibi olabilirler. Dördüncü olarak, tarım sektöründe fiyatlar epeyce değişkendir. Bahsi geçen özelliklere dayanarak tarım sektörünü rekabetçi bir sektör olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Colander (2017)'e göre tarım piyasası tam rekabet şartlarına uymayan özellikler de taşımaktadır (Colander, 2017: 185). Tarım piyasası birçok alanda devlet politika ve programları tarafından etkilenmektedir. Örneğin bazı ürünler devlet tarafından büyük miktarlarda satın alınmakta, fiyat kontrolleri ile bu piyasaya müdahale edilmekte veya bazı ürünlerin üretimi izne tabi olmaktadır. Dolayısıyla tarım sektörünü sadece görünmez elin hâkim olduğu bir sektör olarak görmeyip, bu sektörü politik ve ekonomik güçlerin mücadele ettiği bir sektör olarak görmekte yarar vardır.

İnsanoğlunun avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçmesiyle tarımsal faaliyetler bir uğraş haline gelmiş, bitkisel ve hayvansal üretimin temelleri atılmıştır. Geçen süre içinde bitkisel ve hayvansal üretime ilaveten, bahsi geçen faaliyetlerin işlenmesi, pazarlanması ve tahsisi gibi süreç ve aşamalar da bu faaliyete eklenince tarımsal faaliyetlerin kapsamı genişlemiştir. Bu genişleme tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği sahayı kocaman bir sektör yapmış ve içinde barındırdığı bir dizi özellikten dolayı tarım sektörü diğer sektörlerden (sanayi, imalat, hizmetler) farklılaşarak ayrılmıştır. Bu özellikler çok sayıda olmakla birlikte en temel olanlara değinmek bu çalışma için yeterli olacaktır.

Cinemre ve Kılıç (2015) çalışmalarında tarımı diğer sektörlerden ayıran önemli özellikleri; tarım sektörünün konjoktüre sanayi sektörü kadar hassas olmaması, tarım ürünleri talebi ve arzının inelastik olması, tarım sektörünün kendi içinde diğer sektörlerle nazaran karmaşık bir yapıya sahip olması, üretimin mevsimsel koşullara bağlı olması ve diğer iktisadi unsurları mevsimli olarak etkilemesi, gizli işsizliğin yaygın olması, sermaye devrinin yavaş olması, tarımda azalan verimler kanununun daha çabuk ortaya çıkması ve son olarak tarımda risk ve belirsizliklerin diğer sektörlerle kıyasla daha fazla olması

şeklinde belirtmektedir (Cinemre ve Kılıç, 2015: 9-14). Bu özelliklere ilaveten tarım sektörüne ilişkin olarak bu sektörün doğal şartlara bağımlı olması, tarım sektöründe iş bölümü ve uzmanlaşmanın sınırlı düzeyde olması, tarım sektörünün toplumun besinsel gereksinimleri sağlaması, az gelişmiş ülkelerde kalkınma için sermaye birikimi sağlayan hâkim sektör konumunda olması gibi özelliklerden de söz edilebilir (Tunçer ve Günay, 2017: 17-18).

Toprağı işlemeye ilaveten hayvan bakımını, ormancılığı ve balıkçılığı da içeren bir iktisadi faaliyet alanı olması ve üretim, ticari faaliyet ve gelir açısından diğer sektörlerdekine nazaran daha fazla risk ve belirsizliğin söz konusu olması da tarımsal faaliyetlerin ayırt edici özellikleri arasındadır (Weeks, 1999: 4).

## **1.2. TARIM KESİMİNDE GÖZLEMLenen GENEL EĞİLİMLER**

Tarım endüstrisini etkileyen bir dizi etmenin ortaya konulması ve açıklanması bu çalışma için yararlı olacaktır. Barkley ve Barkley (2013) çalışmalarında ve OECD (2011) raporunda son yarım yüzyılda tarım sektörünü etkileyen bir dizi eğilimin varlığından söz edilmektedir. Bu etmenler az sayıdaki büyük çiftlikler, tarımın sadece çiftçilik olmaması, sermayenin emeği ikame etmesi, çiftçilerin çiftlik dışı gelirlerinin artması, ihracatın tarım sektörü için öneminin sürekli artması olarak sayılabilir.

Tarım sektöründe dikkat çeken ilk önemli gelişme çiftliklerin sayıca azalması ve bu çiftliklerin büyük üretim birimleri haline gelmesidir. Bu değişime yol açan unsurlar makineleşmeyi de kapsayan teknolojik değişim, tarımsal kimyasal ve gübrelerin artan kullanımı ve ıslah edilmiş tohumculuk (improved seed) olarak gösterilebilir. Bahsi geçen unsurlar büyük çiftliklerin küçük çiftliklere nazaran birim maliyetlerini düşürmelerine yol açmış ve düşük maliyetler de çiftliklerin daha fazla büyümesine neden olmuştur. Dolayısıyla çiftlikler sayıca azalmış ama hacim olarak artarak daha üretken hale gelmişlerdir.

Tarım sektöründe dikkat çeken bir diğer gelişme de tarımın sadece temel gıda ve besin üretiminden oluşmamasıdır. Tarımsal ürünlerin üretilmesinin yanında bu ürünlerin işlenmesi, lojistiği, perakende satışı ve diğer çok sayıda işlem de tarım sektörünün bir parçasını oluşturmaktadır.



Tarım sektöründe göze çarpan bir başka eğilim de sermaye bazlı üretim faktörlerinin tarım sektöründe kullanımının emeğe oranla artmasıdır. Son yıllarda tarım sektöründe makine ve diğer sermaye faktörlerinin kullanımı artmış ve iş gücünün yerini almıştır. Bu değişimin ana sebebi sermaye ve emek arasındaki görece fiyatların sermaye lehine gelişmesidir.

20. yüzyılın başında, tarımla uğraşan aileler gelirlerini sadece tarım sektöründen sağlamaktaydılar. Oysa son yıllarda tarımla uğraşan çok sayıda aile tarım dışı iş veya yatırımlardan da gelir etmektedir. Örneğin tarımla uğraşan bir ailedeki bazı kişiler tarımsal faaliyetlerden gelir elde etmekte iken, diğer aile bireyleri tarım dışı alanlarda çalışarak gelir elde edebilmektedir.

Tarım sektöründe dikkat çeken son gelişme de, yurtiçi tüketim için ihtiyacı olunandan daha fazla tarımsal üretim gerçekleştirilmesidir. Yönetimdeki gelişmelerin, makineleşmenin ve biyolojik ilerleme ve atılımların bir sonucu olarak artan tarımsal ürün miktarı sınır ötesi tüketim için ihraca yönlendirilmiştir.

### **1.3. DEVLETİN TARIM SEKTÖRÜNE MÜDAHALESİ**

Piyasalar kimi zaman iktisadi aktörler, tüketiciler, şirketler ve bütün toplum için en iyi sonuçları sağlamakta yetersiz kalabilmekte ve bir dizi devlet müdahalesi gerekli olabilmektedir. Buna istinaden devletler veya hükümetler, piyasalar ve bu piyasalar içinde faaliyette bulunan aktörler için yasal ve kurumsal yapılar kurarlar veya geliştirirler. Devletin iktisadi hayata bu şekilde girmesi yeni değildir. Devletin iktisadi hayata müdahale edip etmemesi tartışmaları yüzyıllar öncesine kadar uzanmaktadır. Klasik ekonomistler, dışarıdan hiçbir müdahale olmaksızın piyasanın kendi kendine dengeye geleceğini, etkin kaynak dağılımını gerçekleştireceğini, gelir dağılımında adaleti sağlayacağını ve tam istihdamı gerçekleştireceğini belirtmektedir. Böyle bir ekonomide bir kişinin durumunu kötüleştirmeden başka bir kişinin durumunu iyileştirmenin mümkün olmadığını belirten pareto etkinliği sağlanmış ve piyasa mükemmeldir. Ancak neoklasik iktisatçılar piyasanın kendi içinde bir dizi kusuru barındırdığını ve bu kusurları ortadan kaldırmak için devlet müdahalesine ihtiyaç duyulabileceğini ileri sürmüşlerdir. Devletin ekonomiye müdahalesinin önünü açan unsurlar piyasa başarısızlıkları adı altında incelenmektedir. Keynesyen iktisadi görüşün temelini oluşturan piyasa başarısızlıklarını kamusal mallar, dışsallıklar, eksik rekabet piyasaları (tekel) ve asimetrik bilgi şeklinde

sıralanmaktadır (Savaşan, 2017: 17). Bahsi geçen başarısızlıklara ilaveten piyasanın kendi kendine fiyat istikrarını ve tam istihdamı sağlayamaması, yeterli büyüme hızına ulaşamaması ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler gibi durumlar da piyasanın başarısız olduğu alanlar olarak gösterilmektedir (Şanlıoğlu ve Uzay, 2011: 104-105). Bahsi geçen iktisadi unsurların hepsi devletin ekonomiye müdahalesi için gerekli gerekçeler olarak gösterilmektedir.

İktisadi yaşamda bazen bir mal veya hizmet için piyasanın oluşmasının önünde engeller olabilmektedir. Böyle durumlarda devlet müdahalesi haklı görülebilmektedir. Bir ürünün tüketiminden hiç kimse dışlanamıyorsa ve bu malın tüketiminde rekabet yoksa bu mal veya hizmet için piyasa oluşmamaktadır (Savaşan, 2017: 161-165). Ayrıca bu tip mallarda bedavacılık sorunu olarak adlandırılan bedelini ödemeyenin de bu mal veya hizmetten yararlanabilmesi durumu söz konusudur. Ulusal savunma, yargı sistemi gibi kamusal mallar bu tür mallara örnek olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla kamusal mal ve hizmet niteliği taşıyan mal ve hizmetleri devlet eliyle üretilerek piyasa oluşturulmakta ve toplumsal refah arttırılmaktadır.

Bir üretim veya tüketim faaliyeti başka bir üretim veya tüketim faaliyeti üzerinde fayda veya maliyetler doğurabilmektedir. Ayrıca oluşan bu fayda ve maliyetler ilgili mal veya hizmetin fiyatına yansımamaktadır. Böyle bir durumun ortaya çıkması dışsallık olarak adlandırılmaktadır (Dinler, 2009: 563). Dışsallıkların söz konusu olduğu durum veya durumlarda ilgili üretim veya tüketim faaliyetinin miktar ve fiyatının sosyal açıdan optimum olan düzeyinden başka bir düzeyde oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla ilgili faaliyetin miktar ve fiyatının sosyal açıdan optimum düzeye gelebilmesi için devlet müdahalesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Devletin ekonomik yaşama müdahale etmesinin bir başka nedeni de piyasalardaki asimetrik bilginin varlığıdır. Asimetrik bilgi, piyasadaki bir katılımcının, bir ürün veya hizmet hakkında diğerlerinden daha fazla veya daha iyi bilgiye sahip olduğu zaman ortaya çıkan bir durumdur (Sandall, Kaine ve Johnson: 2009: 21-22). Asimetrik bilgi sonucunda piyasada ters seçim ve ahlaki zafiyet durumları ortaya çıkar (Dinler, 2009: 573). Asimetrik bilginin olduğu durumda bir mal veya hizmetin piyasası olsa dahi rekabetçi koşullar bu piyasada azalır veya ortadan kalkar (Sandall, Kaine ve Johnson: 2009: 21-22). Böyle bir durumda herhangi bir piyasa rekabetçi olsa dahi bu piyasa içinde

üretileen mal veya hizmetler sosyal açıdan optimum düzeyinden farklı bir düzeyde oluşacaktır.

Bazı piyasalarda devletin koyduğu yasal engeller, ölçek ekonomilerinin varlığı, hammadde kontrolü, bilgi avantajları ve firmaların benimsedikleri pazarlama stratejileri bu piyasaya girişı engelleyebilir veya bu piyasada tek veya az sayıda firmanın kalmasına yol açabilir (Savaşan, 2017: 314-317). Bu şekilde piyasada faaliyette bulunan katılımcılar çok büyüeyebilir, ürün fiyat ve miktarlarını etkileyebilecek düzeye gelirler. Monopol, monopson, oligopol ve oligopson bahsedilen piyasalara örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca üretim ölçeği büyüdükçe maliyetlerin düşmesi sonucu piyasadaki üretimin tek bir firma tarafından gerçekleştirilmesi olan doğal tekel koşulları oluşabilir. Bahsedilen durumların herhangi birinin bir piyasada ortaya çıkması devlet müdahalesinin önünü açacaktır. Petrol, bankacılık, ilaç ve elektrik gibi endüstrilerde bu tür oluşumlara rastlanabilmektedir.

Yukarıda bahsedilen koşullara ilaveten gelir dağılımında eşitsizlikler söz konusu olunca, piyasalar etkin çalışsa bile, bazı tüketiciler piyasalarda ticareti yapılabilen mal ve hizmetlere erişmekte zorluk çekecekler veya erişemeyeceklerdir (Sandall, Kaine ve Johnson: 2009: 9). Ayrıca bir ekonomide enflasyon, deflasyon ve stagflasyon olgularının yaşanması fiyatlardaki dengeyi bozmaktadır (Ataç, 2009: 38). Hatta ekonomide iş arayıp iş bulmayan kimselerin mevcut olması tam istihdamın oluşmasını engellemektedir (Öztürk, 2016: 164). Dahası ülkeler serbest piyasa ekonomisi yoluyla gerekli ve yeterli büyüme düzeyini yakalayamamaktadır (Ataç, 2009: 43-44). Belirtilen durumların varlığı nedeniyle piyasaya devlet müdahalesinin önü açılabilir.

Mal ve hizmetlerin miktar fiyatlarını sosyal açıdan optimum düzeye getirmeye yönelik devlet tarafından alınan tedbirler şu şekilde sıralanabilir.

- Sektörün hacmini sınırlamaya yönelik yapılan regülasyonlar (Lock, 1991),
- Mal ve hizmetlerin miktarlarını kısıtlamaya yönelik konulan kotalar ve tampon stok uygulamaları (Godden, 2006),
- Pigocu vergi ve sübvansiyonlar (Savaşan,2017:235),
- Mal ve hizmetlerin fiyatlarını kısıtlamaya yönelik yapılan regülasyonlar (Mougeot ve Naegelen, 2005),

- Belirli ürün ve hizmetler için alternatif piyasalar mevcut olduğunda yapılan fiyat eşitleme modelleri (Godden, 2006),
- Bu mal veya hizmetin kamu tarafından sağlanması (Belli, 1997),
- Emisyon vergileri ve emisyon azaltım sübvansiyonları (Savaşan, 2017: 246-249),
- Bilgi beyanını mecburi tutan düzenlemeler (Etebari, Tourani-Rad ve Gilbert: 2004),
- Daha fazla bilgiye sahip olan tarafın davranışını sınırlamaya yönelik yapılan düzenlemeler (Huddart, Ke ve Shi: 2007),
- İlgili iktisadi faaliyetler üzerine vergi konulması veya sübvansiyon edilmesi (Belli, 1997),
- Bilginin devlet tarafından sağlanması (Belli, 1997 ve Godden, 2006),
- Gıda güvenliği uygulamaları, hayvan hakları uygulamaları veya performans standartları (Rama ve Harvey, 2009).

Her ne kadar piyasa başarısızlıkları devletin ekonomiye müdahalesine yol açsa da devletin ekonomiye müdahalesinin de olumsuz sonuçları olabilmektedir. Başka bir ifadeyle devletin ekonomiye müdahalesi devletin başarısızlığına yol açmaktadır. Rasyonel seçmenin ilgisizliği, politikacı ve bürokratların davranışları, oy değiş tokuşu, rant kollama ve politik miyopluk gibi nedenler devletin başarısızlığını da beraberinde getirmektedir (Kirmanoğlu, 2009: 233-239). Devletin ekonomide yarattığı başarısızlıklar ise bütçe açıklarının artması, özel kesimin dışlanması, devletin savurganlığı, israfı ve devletin her yönüyle aşırı büyümesi olarak belirtilebilir (Şanlıoğlu ve Uzay, 2011: 105-113).

### **1.3.1. Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Nedenleri**

Dünya genelinde çok sayıda devlet, ekonomik ve sosyal durumları etkilemek ve değiştirmek için tarıma müdahaleyi aktif bir politika aracı olarak kullanmaktadır. Ayrıca tarım sektöründeki koordinasyonu geliştirmek, tarım sektörünün etkinliğini arttırmak, tarımsal kazancın tahsisini etkilemek ve gıda güvenliğini sağlamak da devletin tarımsal müdahalelerde bulunduğunu göstermektedir (Lundberg, 2005: 146). Müdahalecilik piyasa başarısızlığının ve bu başarısızlığın beraberinde getirdiği refah, iktisadi ve Keynesyen teorinin bir sonucudur.

Stiglitz (1987: 43-44) çalışmasında devletin tarım sektörüne müdahale nedenlerini kredi ve sigorta piyasalarındaki aksaklıklar, kamusal mallar ve artan getiriler, eksik bilgi, dışsallıklar ve gelir dağılımındaki bozukluklar olarak sıralamaktadır.

*Kredi ve sigorta piyasalarındaki aksaklıklar:* Bu tür aksaklıkların olduğu piyasalarda çiftçiler, yüzleştikleri büyük risklerin tamamına karşı sigorta yaptıramamaktadır. Ayrıca, tarım sigortası piyasaları gibi kırsal kredi piyasalarında da aksaklıklar söz konusudur. Bahsi geçen piyasalarda çiftçilerin krediye erişim imkânı sınırlı olup bazı durumlarda hiçbir şekilde krediye erişmemektedirler. Bu tür durumlarda çiftçiler aşırı yüksek faiz oranlarına maruz kalmaktadırlar. İlâveten ahlaki riziko ve ters seçiş tarımsal piyasalarda işlem gören mal ve hizmetler de ortaya çıkabilmektedir. Tarımsal piyasalarda bazen ürünleri görmeden sözleşmeler yapılabilir. Bu tür sözleşmelerin yapıldığı hallerde alıcı ve satıcı arasında ürün bilgisi düzeyindeki farklılıklar bilgi asimetrisi oluşturabilmektedir (Sandall, Kaine ve Johnson: 2009: 22).

*Kamusal mallar ve artan getiriler:* Kamusal malların ve artan getiri koşullarının varlığı devleti su projelerini finanse etmesi için haklı kılmaktadır. Bazı durumlarda, baraj inşa edildikten sonra sulama suyunun kullanımının marjinal maliyeti düşük olmakta ancak su kullanımının denetim ve gözetiminin maliyeti epeyce yüksektir. Dolayısıyla su projeleri tam kamusal mal kriterlerinin hepsini karşılamaktadır. Ayrıca, suyun sağlanması hemen hemen her zaman doğal bir monopol olup bu tür monopollere yönelik verilebilecek en iyi cevap, üretiminin devlet tarafından gerçekleştirilmesidir.

Biyolojik çeşitliliğin artması, su ve hava kalitesinin iyileşmesi, toprağın işlerlik kazanması, iklim koşullarının daha istikrarlı olması, doğal afetlere yönelik direnç, manzara ve kırsal canlılık tarımsal faaliyetler neticesinde ortaya çıkan kamusal mallar olarak belirtilmektedir (Baldock, Hart ve Scheele: 2011: 4-5). Tarımsal faaliyetler neticesinde yeterli düzeyde kamusal miktarın üretilmesini sağlayabilmek için devlet tarım sektörüne müdahale etmektedir.

*Eksik bilgi:* Bilginin devlet tarafından sağlanması bir çeşit kamusal mal olarak düşünülebilir. Devletin hangi ekinin hangi alanda en iyi şekilde yetiştiği bilgisine sahip olması durumunda bu bilgi yerel kamusal mal olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte bilginin yayılması maliyetli olmakta ve en çok faydayı elde edenler de çoğunlukla bu

bilgiye sahip olanlar veya elde edenler olmaktadır. Ancak tarımı tamamıyla tam kamusal mal olarak görmek hatalıdır.

*Dışsallıklar:* Tarımsal faaliyetlerde bir çiftçi tarafından uygulanan yeni bir teknoloji diğer tarım üreticilerine fiyat mekanizmasına dâhil edilemeyen önemli yararlar sağlayabilmektedir. Dolayısıyla bu durum dışsallıklara örnek teşkil etmektedir. Bu tür bir dışsallığın mevcudiyeti çiftçilere yeni teknolojileri satın almalarına veya kullanmalarına yönelik devlet desteğini haklı kılmaktadır.

*Gelir dağılımı:* Belki de hükümet müdahalesini haklı kılan en önemli sebep serbest piyasalar tarafından yaratılan gelirin tahsisine yönelik hissedilen kaygılardır. Hükümetler küçük çiftçilerin gelirlerini arttıracak veya düşük gelirli şehir sakinlerine gıda tedariki sağlayan programlar tasarlayacaktır.

Stiglitz (1987)'e göre bahsi geçen listede devlet müdahalesi için çok sayıda gerekçe bulunmaktadır. Ancak uygulama ile teori farklılaşabilmektedir. Teoride düşük gelirli çiftçilere verilmesi gereken yardımlardan, uygulamadaki asıl yararlanıcılar büyük çiftçiler olabilmektedir. Dolayısıyla hükümet programlarını eleştirenlerin öne sürdükleri sav devletin kendi faaliyetlerinde başarısız olabileceğidir. İşin gerçeği şudur ki bir dizi problemle yüzleşen piyasalar kendiliğinden hükümet müdahalesini gerektirmekte anlamına gelmemektedir; sadece hükümet müdahalesi için potansiyel alan olduğu anlamına gelmektedir (Stiglitz, 1987:44).

Andreosso-O'Collaghan (2003)'a göre tarımsal piyasalarda yaygın olan arz ve talep karakteristikleri, tarım sektörünü herhangi bir ekonomik sistemde yer alan sanayi sektöründen veya diğer sektörlerden farklı kılmaktadır. Hava koşullarından ve biyolojik gelişmelerden dolayı arzın tahmin edilebilirliğinin güç olması, bu sektöre devlet müdahalesini arzu edilebilir kılmaktadır. Ancak doğa koşullarının yanında, sosyo-politik koşullar, stratejik kaygılar ve ekonomik koşullar da tarımsal politikaların şekillendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin çiftçi gelirlerini küresel rekabetin yol açtığı olumsuz ve zarar verici etkilerden korumak Avrupa genelinde geliştirilen çiftçilere yönelik uygulanan politikaların amaçlarından bir tanesidir (Andreosso-O'Collaghan, 2003:66-67).

Lundberg (2005) devletin tarım sektörüne müdahalesini tartışmaya açarak uluslararası dalgalanmalar ve düşen fiyatlar, zayıf ve istikrarsız yurt içi piyasaların

varlığı, sektörün rekabetçi bir yapıya sahip olmayışı, çiftçilerin riskten kaçınması, çiftlik gelirlerinin sürdürülebilirliği, tarımın devlete gelir kaynağı oluşturması, kentlerde yaşayan tüketiciler için gıda teşvikleri, gıda güvenliğinin sağlanması ve diğer dışsallıklar gibi unsurların bu sektöre devlet müdahalesi için gerekçe oluşturduğunu belirtmektedir. Lundberg (2005)'in açıklamalarından hareketle küresel ve ulusal piyasalarda mevsimsel, politik ve ticari nedenlerle tarımsal arz ve talepteki istikrarsızlıklar neticesinde ortaya çıkan tarımsal ürünlerin miktar ve fiyatlarındaki dalgalanmaları minimize etmek; tarım sektöründe ortaya çıkan monopolcü, monopsoncü, oligopolcü ve oligopsoncu yapıları kırıp rekabetçi piyasa koşullarını sağlamak; çiftçiler için geleceğin belirsizliğinden dolayı tarımsal sektörde yaşanan gelir istikrarsızlıklarını azaltmak; tarım sektöründeki küçük üreticilerin varlığını sürdürmesini sağlamak, tarım sektöründen elde edilen vergi gelirlerinin sürekliliğini sağlamak; şehirlerde yaşayan tarımsal ürün tüketicilerini tarımsal ürünlerdeki fiyat dalgalanmalarından korumak ve tarımsal ürünlerin tahsisi için yeni alanlara yatırımlar yapılmasını sağlamak; gıda kırıklıklarını ve gıda güvenliğini sağlamak ve son olarak toprak ve hava kirliliğinin, erozyonun ve arazilerin aşınmasının üretici ve tüketiciler üzerindeki negatif etkilerini azaltmak için devlet tarım sektörüne müdahale etmektedir (Lundberg, 2005:146-148).

Sonuç olarak, dünya genelinde çok sayıda devlet piyasa başarısızlıklarının üzerine gitmek, gıda güvenliğini sağlamak, tarımsal üretimde kendi kendine yeterliliği sağlamak, kırsal yoksulluğu azaltabilmek, makul ve adaletli tarımsal ürün fiyatlarını garantileyebilmek, tarım sektörünün rekabet kabiliyetini artırabilmek, sanayileşmeye geçebilmek, kırsal kalkınmayı teşvik edebilmek ve özel kesimin katılımını arttırabilmek için tarım sektörüne müdahale etmektedir (COMCEC, 2017: 17).

### **1.3.2. Devletin Tarım Sektörüne Müdahalesine Yol Açan Yeni Risk Kaynakları**

Bir önceki başlıkta ele alınan devletin tarım sektörüne müdahale nedenlerine ilaveten, bir dizi yeni oluşan risk alanı ve kaynağı devletin tarım sektörüne müdahalesine gerekçe oluşturmaktadır. Tarımsal üretim sektörü için maliyet ve dalgalanma yaratan bu risk oluşumları piyasaların genişlemesi ve küreselleşme, iklim değişikliği etkileri, biyo güvenlik kaygıları, biyolojik çeşitlilikteki kayıplar ve çevresel hassasiyetlerin artan önemi olarak sıralanmaktadır (Groupe Ageco, 2015: 18).

Tarımsal pazarın genişleyerek yeni piyasalara ulaşılabilmesi tarımsal ürün fiyatlarında daha fazla değişkenliğe neden olacaktır. Küreselleşme neticesinde ise tarım sektörünün jeopolitik riske (tarımsal ürün ithalatı ambargoları) maruz kalmasını kolaylaştıracaktır. Çok sık değişen iklim koşulları yeni bir risk alanı oluşturarak tarımsal arz kesiminde belirsizliklere yol açacaktır. Tarımsal üretim alanında görülen hastalık salgınlarının hem üretim hem de müşteri kaybına yol açması biyo güvenlik açısından öne sürülen endişelerdir. Biyolojik çeşitlilikte meydana gelen kayıplar tarımsal ürünlerin salgınlara yönelik direncini azaltmakta ve bu tip salgınların yayılımı kolay olmaktadır. Toplumların çevresel hassasiyetlerinin artması tarım sektöründeki üreticilere yönelik yeni düzenlemeler yapılmasını beraberinde getirmektedir.

### **1.3.3. Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Devletin Tarım Sektörüne Müdahalesi**

Tarım ve gıda politikaları, tarım sektörünün ve bu sektör altında oluşan piyasaların davranışlarını etkilemeyi amaçlamaktadır (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 65). Tarımsal politikalar hususunda, dünyada çok sayıda ülke birbirinden farklı ve çok sayıda politika geliştirmektedir. Örneğin az gelişmiş ülkeler döviz girdisi elde etmek amacıyla tarımsal ihracatı canlandıran politikaları benimsemektedirler (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 65). Açıkça bilinmektedir ki tarım sektörü gelişmekte olan ülkelerde vergilendirilmekte olup endüstriyel ülkelerde sübvansede edilmektedir (Bale ve Lutz, 1979; Krueger, Schiff ve Valdes: 1988: 255-256). Ayrıca Andreosso-O'Collaghan (2003)'ya göre günümüz gelişmiş ülkelerinde (ABD ve AB), ekonomik değişimin sebep olduğu sosyal güçlükleri hafifletmek için tarım sektörüne devlet müdahalesi gerçekleşmektedir (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 66). Bu ülkelerdeki tarımsal politikaların amaçları çiftçi gelirlerinin istikrarlı bir yapıya kavuşmasını sağlamak ve sektör dışına yapılan göçleri yavaşlatmaktır. Gelişmekte olan ülkelerde ise devlet müdahalesi çoğunlukla tarımsal ürünler için uluslararası piyasalardan kaynaklanan istikrarsızlıkları hafifletmek için gerçekleşmektedir. Çünkü çoğunlukla doğa koşullarına bağlı olan tarımsal ürün miktarları olumsuz veya çok olumlu koşullarda dalgalanabilmektedir.

Korumacılık, ekonomik gelişme sürecinde ağırlıklı olarak endüstriyel sektörden tarım sektörüne doğru yön değiştirmektedir (Swinnen, 1994:1). Genel olarak, gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü yüksek oranlarda vergilendirilirken gelişmiş ülkelerdeki tarım sektörü fiyat koruması altındadır (Bale ve Lutz, 1981).



### 1.3.4. Devletin Tarım Sektörüne Müdahale Şekilleri

Devletin ve piyasanın karşılaştığı başarısızlıkların ülkeden ülkeye değişmesi, bu alana yönelik uygulanacak uygun hükümet politikasını da etkilemektedir (Stiglitz, 1987: 45). Dolayısıyla bir ülke için uygulanabilecek uygun bir politika ilk olarak piyasa başarısızlığının nedenlerinin tespiti ile başlamalı ve sonrasında bu başarısızlığı giderecek veya iyileştirecek devlet politikası geliştirilmelidir (Stiglitz, 1987: 45). Herhangi bir ekonomi politikası iki unsurdan oluşmaktadır. Birincisi, belirli bir mantıksal gerekçeye dayanarak oluşturulan amaçlar veya hedefler ve ikinci olarak da bahsi geçen amaç veya hedeflere ulaşmak için geliştirilen veya tasarlanan araçlardır (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 65). Tarımsal politikalar iki geniş kategori altında incelenebilmektedir (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 65). İlk kategoride tarımsal fiyatları manipüle eden (etkileyen) politikaları içeren tarımsal destek politikaları yer almaktadır. Üretici ve tüketicilere yapılan destekler (transferler, sübvansiyonlar) yıldan yıla düzenlenmektedir. İkinci kategoride ise yapısal politikaların düzenlenmesi yer almaktadır. Bu tür politikalar uzun vadeli bir dönemi kapsamakta ve tarım sektörünün ve bu sektördeki aktörlerin yapısını etkilemeyi amaçlamaktadır. Yapısal politikalara örnek olarak tarımın modernleştirilmesine yönelik geliştirilen politikalar yer almaktadır. Yapısal politikalar yatırım tahsislerinden, eğitime yönelik yapılan yatırımlardan, araştırma ve geliştirmeye ve altyapı koşullarını iyileştirmeye yönelik geliştirilen politikalardan oluşmaktadır.

Bir dereceye kadar, hemen hemen tüm ülkeler, sözleşmelerin yasal olarak uygulanması ve tarımsal araştırmaların yapılması gibi gerekli kamusal hizmetleri sağlayarak veya miktar ve fiyatlarda dolaylı düzenlemeler yaparak tarım sektörüne müdahale etmektedir (Lundberg, 2005: 148). İlâveten çok sayıda ülke resmi pazarlama sistemi kurarak doğrudan tarım sektörüne müdahale etmektedir (Lundberg, 2005: 148). Fiyat kısıtlamaları, miktar kısıtlamaları, piyasalara doğrudan müdahaleler (Lundberg, 2005: 149), fiyat destekleri, diğer tarife dışı engeller koyma (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 67) ve diğer kamusal müdahaleler (COMCEC, 2017: 19) tarımsal piyasalarda görünen en sık devlet müdahaleleri arasındadır.

*Fiyat kısıtlamaları (fiyat kontrol mekanizmaları):* Lundberg (2005)'e göre devletler sıklıkla fiyatları yasal olarak kısıtlayarak fiyatlardaki dalgalanmaları minimize etmeyi veya fiyatları sabit kılmayı denemektedir. Böyle bir durumda fiyatlara farklı şekillerde müdahale edilmektedir. Fiyatlar sabitlenmekte, fiyatların belirli bir bant aralığında dalgalanmasına müsaade edilmektedir. Hükümetler tavan fiyatı veya fiyat destekleri aracılığıyla fiyatları

sabitleyebilmekte veya kontrol edebilmektedirler (COMCEC, 2017: 18). Ayrıca miktar kısıtlamaları aracılığıyla da fiyatlar üzerinde etki oluşturulabilmektedir. Bu tür müdahaleler genel olarak yasal dayanakla ülke genelinde mevsimlik veya yıllık olabilmektedir.

*Fiyat Destekleri (Sübvansiyonlar)*: Andreosso-O'Collaghan (2003)'e göre bu politikalar fiyat ve üretim desteklerini kapsamakta olup fiyat destekleri uygulamada en yaygın olan destek türüdür. Fiyat desteği politikaları fiyat istikrarını gerektirmektedir. Bu ise tarımsal fiyatları yüksek olduğu dönemlerde düşürerek ve düşük olduğu dönemlerde yükselterek gerçekleşmektedir. Fiyat istikrarı politikalarının amacı çiftçi gelirlerinde istenmeyen dalgalanmaları önlemektir. Fiyat istikrarını sağlayan yöntemler normalde ulusal ekonomideki genel fiyat seviyesini de beraberinde getirmektedir (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 67).

Lundberg (2005)'e göre hükümetler, tüketicilerin tükettiği ürünlere yönelik veya üreticilerin kullandığı girdilere yönelik sübvansiyonlar sağlayarak fiyatları dolaylı olarak etkileyebilmektedir (Lundberg, 2005: 149). Girdi sübvansiyonları doğrudan olabildiği gibi dolaylı vergiler üzerine konulan istisnalar şeklinde, imtiyazlı krediler şeklinde, özel sigorta şeklinde veya sübvansiyon edilmiş yayım hizmeti şeklinde olabilir. Ayrıca tohum, gübre, zirai ilaçlar, makine ve diğer tarımsal ekipmanlar gibi tarım piyasasının performansını geliştiren yüksek kaliteli girdilere eşit ve adil erişimi sağlamak için devletler girdi sübvansiyonları vermektedir (COMCEC, 2017: 18). Son olarak devlet müdahalesi fiyat destekleri şeklinde de olabilir. İlâveten fark ödemeleri, üretim destekleri ve girdi destekleri de en yaygın fiyat destekleri arasında sayılmaktadır (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 67-68). Fark ödemelerinde ortalama denge fiyatı ile garanti edilen fiyat arasındaki açığı kapatacak kadar çıktı birimi başına sübvansiyon verilmektedir.

Tablo 1'de tarım sektörünü firma düzeyinde, iç piyasa düzeyinde ve gümrük sınırlarında etkilemeye yönelik kullanılabilecek araçlar sınıflandırılmıştır. Her üç düzeyde de uygulanan araçlar ulusal ve uluslararası boyutta rekabetçi baskılar sonucu oluşan üretim ve fiyat düzeylerini bozmaktadır. Gümrük düzeyindeki araçlar ithalat miktarını kısıtlayarak ticaret hacmini değiştirebilmektedir. Müdahale sonucu tarım sektöründe meydana gelen bozulmalar uluslararası boyutta fiyatlar aracılığıyla diğer ülkelerdeki arz kesimini etkileyebilir.

**Tablo 1.1:** Seçilmiş Tarımsal Politika Araçlarının Sınıflandırılması

Firma/Çiftlik Düzeyi	İç Piyasa/Ulusal Piyasa	Gümrük Sınırları
Fark ödemeleri	Kamu müdahalesi: arz fazlasının satın alınması, stok yapılması	İthalat tarifeleri ve değişken gümrük vergileri
Üretim destekleri	Tüketicilere yönelik gıda destekleri	İhracat destekleri
Girdi destekleri/krediler	Dolaylı vergilendirme	İthalat kotaları
Üretim veya arazi kotaları	Tarım sektörüne yönelik verilen kredi ve bağışlar Araştırma ve geliştirmeye yönelik kamusal yatırımlar	Tarife dışı engeller/önlemler

**Kaynak:** Colman ve Young, 1989: 269.

*Miktar kısıtlamaları:* Lundberg (2005)'e göre devletler ithalat ve ihracat üzerine miktar kısıtlamaları koyabilmekte veya yurtiçi üretime yönelik kotalar belirleyebilmektedir (Lundberg, 2005: 149). Gümrük tarifeleri ve ticari kısıtlamalar bu grup altındadır. Tarifeler ithal edilen mal veya hizmetler üzerine konulmakta ve bu mal veya hizmetlerin ülkeye girişinde alınmaktadır (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 71). Tarifeler, spesifik veya ad valorem şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Spesifik tarifelerde fiziki özellikler dikkate alınırken ad valorem tarifelerde mal veya hizmet değeri dikkate alınmaktadır. Miktar kısıtlamaları hem arz üzerine hem de talep üzerine konulabilmektedir (COMCEC, 2017: 19). Miktar kısıtlamaları arasında en yaygın olanı ise talep yanlı kısıtlamalardır. Yurtiçi talebin arzı aşması ve ithalatın kısıtlı olması talep yanlı miktar kısıtlamaları yapılmasının başlıca nedenidir. Ayrıca devletler her bir üreticinin piyasaya ne kadar miktarda ürün sürebileceğinin de kararını alabilmektedir.

*Piyasalara doğrudan müdahale (kamunun doğrudan piyasaya girmesi):* Çok sayıda ülkede, hükümetler tarımsal sektöre doğrudan müdahil olup faaliyette bulunmaktadır (COMCEC, 2017: 19). Lundberg (2005)'e göre bu tip bir müdahale şeklinde devletler piyasalarda doğrudan üretici veya tüketici konumuna gelmektedir (Lundberg, 2005: 150). Hatta bu tip durumlarda devletler monopol veya monopson gücünü bile elde edebilmekte, özel kesim iktisadi aktörleri piyasa dışında kalmaktadır. Bu tip faaliyetler tarımsal ürünlerin üretimini, toplanmasını, korunmasını, pazarlanmasını, nakliyesini ve dağıtımını içermektedir (COMCEC, 2017: 19). Kısmen veya tamamen devlet sahip olduğu kurum ve kuruluşlar bu görevi yerine getirmektedir. Devletin tarım sektörüne bu şekilde doğrudan müdahale etmesi gıda güvenliği, kendi kendine yeterlilik, istikrarlı ve düşük fiyatlar ve kırsal kesime gelir desteği sağlanması gibi politika amaçlarına ulaşmayı istemesinden kaynaklanmaktadır (COMCEC, 2017: 19). Gıda güvenliğini sağlamak için ürünleri,

tohumları, gübreleri muhafaza edecek ambarların inşa edilmesi bu tip faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir.

*Diğer tarife dışı engeller:* Andreosso-O'Collaghan (2003)'a göre modern ticari engeller arasında yer alan tarife dışı engeller ithalat lisansları, anti dumping vergisinden, ithalatta telafi edici vergilerden, gıda sübvansiyonlarından ve bitki ve hayvan sağlığına yönelik düzenlemelerden oluşmaktadır (Andreosso-O'Collaghan, 2003: 73).

*Diğer kamusal müdahaleler:* Hükümetler tarımsal ürün üreticilerine ve diğer aktörlere bir dizi hizmet sağlamaktadır (COMCEC, 2017: 19). Bunlar piyasa istihbaratı, tarımsal araştırma, kalite güvencesi, standartların geliştirilmesi ve uygulanması ve kalite belgelendirmesi şeklinde sıralanabilmektedir (COMCEC, 2017: 19). Bunların yanı sıra devletler, strateji, plan ve programlar aracılığıyla da tarım sektörüne müdahale edebilmektedir. Örneği kırsal kalkınmayı destekleyen planlar, çevre dostu programlar.

Kamu iktisadi kuruluşları, pazarlama komiteleri, denetleyici ve düzenleyici kurumlar, yayım hizmetleri, hayvan sağlığı ve bitki koruma hizmetleri, kamu ambarları, ticaret odaları, ticaret borsaları, tarım fonları ve tarımsal finansman kurumları gibi piyasa kurumları devletlerin tarım sektörüne müdahalesine imkân tanımaktadır (COMCEC, 2017: 20).

#### **1.4. TARIMSAL DESTEKLER**

Tarım sektöründe parasal geri dönüşüm hızının küçük, verimliliğin düşük, üretim sürecinin uzun, sermaye birikiminin yetersiz ve yatırımların az olması destekleme ve teşviklerin önemini artırmaktadır (Aktaş, Altıok ve Songur: 2015: 57). Her ülkenin tarımsal destekleme politikaları, ülkenin ekonomik yapısıyla yakından ilgili olup, kendine has problemlerinin çözümüne yöneliktir (Aktaş, Altıok ve Songur: 2015: 56).

Ataseven (2016), OECD'nin tanımından hareketle tarımsal desteği; hükümet politikalarının ekonomik etkisine ve tarımı destekleme amacına bakılmaksızın, vergi mükellefleri ve tüketicilerden tarıma yıllık olarak aktarılan toplam parasal değerler olarak tanımlamaktadır (Ataseven, 2016: 55). Ayrıca tarım sektörü için yapılan her türlü harcama destekleme politikası kapsamında olup, bunlar tarımı özendirilen, tarımı koruyan, tarımsal altyapıyı sağlayan, tarım sektörünü geliştiren, tarımsal ürünleri gözetilen ve tarımsal verimliliği sağlamaya yönelik olarak yapılan her türlü destek için yapılan

harcamaları kapsamaktadır (Gaytancıoğlu, 2009). Tarımsal destekleme politikaları; üretim ve verimlilik artışı sağlanması, tarım kesiminin gelir düzeyinin iyileştirilmesi, gıda güvencesinin sağlanması, yeterli bir yaşam standardı sağlanması, kırsal kalkınma, tüketicilere uygun fiyatla yeterli ürün arzının garanti edilmesi ve doğal kaynakların dengeli kullanımının gerçekleştirilmesi amacıyla devletin tarım sektörünü genel ekonomik hedefler doğrultusunda yönlendirmesi için izlediği politikalar (Aktaş, Altıok ve Songur: 2015: 57).

5488 sayılı Tarım Kanunu'na göre tarımsal destekleme politikaları, ekonomik ve sosyal etkinlik ve verimlilik koşullarını sağlayacak programlarla uygulanır. Ödemeler bütçe imkânları çerçevesinde ve programların niteliğine bağlı olarak, gerekli denetim ve kontrollerin tamamlanmasından sonra ödenir.

5488 sayılı Tarım Kanununda tarımsal destekleme programlarının belirlenmesinde dikkate alınan ilke ve stratejiler şu şekildedir:

- Tarım politikalarının amaçlarına ulaşılmasına katkıda bulunması,
- Avrupa Birliği mevzuatı ve uluslararası taahhütler ile uyumlu olması,
- Üreticilerin piyasa koşullarında faaliyetlerini yürütmesi,
- Kullanılacak kaynağın, adil ve etkin bir şekilde üreticilere yansımaları sağlayacak yapıda olması,
- Tarımın alt sektörlerinde dengeli bir dağılım göstermesidir.

5488 sayılı Tarım Kanununda (2006) tarımsal destekleme programlarının finansmanının bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanacağı ve bütçeden ayrılacak kaynağın, gayri safi milli hasılanın yüzde birinden az olamayacağı belirtilmektedir (5488 sayılı Tarım Kanunu, md. 21.).

#### **1.4.1. Tarımsal Desteklerin Amaçları ve Gerekliliği**

Aktaş, Altıok ve Songur (2015)' a göre tarımsal destekleme politikaları, bir ülke ekonomisinin ve tarım sektörünün kendine özgü sorunlarının çözümüne yönelik olup, bu tür politikalarda belirleyici olan amaçlar ülkeden ülkeye farklılaşabilir (Aktaş, Altıok ve Songur, 2015: 57). Ancak ülkelere göre, amaç ve araçları farklılık gösterse bile, düşük üretim, düşük verim, düşük gelir gibi sektöre özgü ortak özellikleri, tarımsal destekleme

politikalarının amaçlarında ve araçlarında benzerlikler ortaya koymaktadır (Aktaş, Altıok ve Songur: 2015: 57).

Ataseven (2016)'e göre tarımsal ürünlerin üretiminin yönlendirilmesi, üreticinin desteklenmesi ve ülke içindeki dengelerin korunması tarımsal destekleme politikalarının amaçları olarak gösterilmektedir (Ataseven, 2016: 55). 5488 sayılı Tarım Kanunu madde 18'e göre tarımsal desteklemelerin amacı; tarım sektörünün öncelikli problemlerinin çözümüne katkıda bulunmak, uygulanan politikaların etkinliğini arttırmak, sektörün bu politikalara uyumunu kolaylaştırmak olarak belirtilmektedir.

Gıda güvenliği, nüfusun beslenmesi, kendi kendine yetebilmesi, gelir dağılımındaki dengesizliğin giderilmesi, tarımın tarım dışı sektörlerle olan katkısı, tarımın kendine özgü riskler taşıması, tarımsal ürünlerin arz ve talep esnekliklerinin düşük olması, tarımsal üretim dönemlerinin diğer sektörlerle kıyasla daha uzun ve belirli zamanlarda yoğunlaşması, tarımsal ürünlerin depolanma koşullarının kendine özgü olması ve tarımda sermaye döngüsünün yavaş olması tarım sektörünün desteklenmesi gerekliliğini doğuran nedenler olarak gösterilmektedir (Ataseven, 2016: 55; Acar, 2003: 103-104).

#### **1.4.2. Tarımsal Destekleme Politikası Araçları**

Tarımsal destekleme araçları; doğrudan gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri, tarla içi sulama sistemi destekleri ve diğer destekleme ödemeleri şeklinde sınıflandırılmaktadır (Tarım Kanunu, 2006: m 19).

*Doğrudan gelir desteği:* Üreticilere, tarımsal üretim amacıyla işledikleri araziler için Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen birim ödeme miktarı üzerinden, doğrudan ödeme yapılır. Ödeme miktarları, üreticilerin tarım politikaları amaçları ve çevre koruma koşullarına uyumunu kolaylaştırmak üzere farklı düzeylerde belirlenebilir. Doğrudan gelir desteği ödemelerine ilişkin esas ve usuller, bu kanunun temel yapısıyla çelişmeyecek şekilde, her yıl kurulun tavsiyesi ile bakanlık tarafından çıkarılacak uygulama tebliği ile belirlenir. Uygulama tebliği, ilgili yılın ilk iki ayı içerisinde yayımlanır. Bakanlık, gerektiğinde ek tebliğler çıkarabilir.

*Fark ödemesi:* Çiftçilere üretim maliyetleri ile iç ve dış fiyatlar dikkate alınarak fark ödemesi desteği verilir. Fark ödemesi desteği öncelikle arz açığı olan ürünleri kapsar. Her yıl, fark ödemesi kapsamına alınacak ürünler ile ödeme miktarları kurul tarafından belirlenir. Fark ödemesinden yararlanacak çiftçilerden üretim faaliyeti ve ürünlerin satışına ilişkin belgeler istenebilir

*Telafi edici ödemeler:* Üreticilerin arz fazlası olan ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri teşvik edilir. Üreticilere, arazilerinde alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılaşılabilecekleri gelir kayıplarını önlemek üzere telafi edici ödeme yapılır. Her bir üretici için yapılacak ödeme miktarı, üreticinin alternatif ürünlerin üretimine ayırdığı arazi miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı suretiyle hesaplanır. Üreticilerin bir araya gelerek, alternatif ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması için yapacakları yatırımların finansmanı için ek ödemeler yapılabilir. Telafi edici ödemelerin ürün kapsamı, ürünler bazında birim ödeme miktarları, ödeme süreleri ve ek ödeme miktarları her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

*Hayvancılık destekleri:* Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve su ürünlerinin desteklenmesi amacıyla destekleme tedbirleri alınır. Hayvancılık desteklemelerinde, bölge ve iller bazında farklı destekler uygulamaya ve ödeme miktarlarını belirlemeye, Cumhurbaşkanı yetkilidir.

*Tarım sigortası ödemeleri:* Üreticilerin, üretim materyallerini ve ürünlerini sigorta ettirmelerini teşvik etmek üzere, sigorta prim bedellerinin bir kısmı devlet tarafından karşılanır. Tarım sigortasından yararlanacak ürünler ile teminat altına alınacak riskler Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

*Kırsal kalkınma destekleri:* Kırsal gelirlerin artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal altyapı ve sosyal yapının güçlendirilmesi ile doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi amacıyla, kırsal toplum kesimlerinin birlikte veya ferdî olarak yürütecekleri yatırım projelerinin maliyetinin bir kısmı, masraf paylaşma esasına göre, devlet tarafından karşılanır. Kırsal kalkınma destekleri uygulaması bakanlık tarafından yapılır. Kırsal yatırımların desteklenmesinde, köy ve diğer kırsal alanda yaşayan topluma

istihdam sağlayıcı tarımsal ve tarım dışı ekonomik yatırımlara öncelik tanınır. Kırsal kalkınma destekleri çerçevesinde desteklenecek projeli yatırımlarda; hedef kitle ve yerel paydaşların katılımı, tabandan yukarı yaklaşım, sürdürülebilirlik, uygun teknolojilerin kullanılması ve modern işletmecilik sistemlerinin yaygınlaştırılması ilkelerine uyulması esastır. Desteklenecek yatırım projelerinin konuları, desteklemelerin proje türleri bazında hangi oranlarda yapılacağı ve uygulamaya dönük diğer hususlar, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

*Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri:* Erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde, işlemeli tarım yapan üreticilerin, arazilerini doğal bitki örtüleri, çayır, mera, organik tarım ve ağaçlandırma için kullanmalarını teşvik etmek üzere, kendilerine belirli bir süreyi kapsayacak şekilde, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri sağlanır. Ödemeler, bakanlıklar ile üreticiler arasında akdedilecek sözleşmelere dayalı olarak ve birim arazi üzerinden yapılır. Her bir üretici için yapılacak çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemesi, üreticilerin bu program için tahsis edecekleri arazi miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı ile hesaplanır. Üreticilerin, bu araziler üzerinde ayrıca çevre koruma tedbirleri almaları da istenir. Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemelerinin hangi arazilerde uygulanacağı, sözleşmelerin kapsamı, ödemelerin süresi ve ödeme miktarları Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

*Tarla içi sulama sistemi destekleri:* Tarla içi sulama sistemi hizmetlerinin geliştirilmesi maksadıyla, çiftçilerin birlikte veya ferdî olarak yürütecekleri yatırım projelerinin maliyetinin bir kısmı, tarla içi sulama desteği olarak Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından karşılanabilir. Tarla içi sulama sistemi desteklerine ilişkin işlemler Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülür. Destekleme oranını, proje türleri bazında veya toplu olarak belirlemeye ve uygulamaya ilişkin diğer hususları düzenlemeye Cumhurbaşkanı yetkilidir.

*Diğer destekleme ödemeleri:* Araştırma, geliştirme ve tarımsal yayım desteği, pazarlama teşvikleri, özel depolama yardımı, kalite desteği, piyasa düzenlemeleri desteği, organik üretim desteği, imha desteği, ürün işleme desteği, gerektiğinde bazı girdi destekleri ile tarım havzaları destekleri ve benzer konularda destekleme araçları kullanılabilir. Bu destekleme araçları her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.



Tarım kanununda yer alan tarımsal desteklemelere ilaveten Yıldız (2017) çalışmasında Tarım ve Orman Bakanlığı bilgilerinden yararlanarak mevcut tarımsal destekleri; alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, diğer tarımsal amaçlı destekler, fark ödemesi destekleri, hayvancılık desteklemeleri, tarım sigortası destekleme hizmetleri ve kırsal kalkınma amaçlı tarımsal destekler olarak sınıflandırmaktadır (Yıldız, 2017: 48-49). Bu sınıflandırma dâhilinde yer alan destek türleri aşağıdaki gibidir.

*Alan bazlı destekler:* İyi tarım uygulamaları desteklemeleri, fındık üreticilerine alan bazlı gelir desteği, organik tarım desteklemeleri, organik hayvancılık desteklemeleri, mazot ve gübre desteği.

*Biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği:* Bitkisel üretime zarar veren organizmalara karşı biyoteknik ve/veya biyolojik mücadelenin yaygınlaştırılması ve kimyasal ilaç kullanımının azaltılması amacıyla yapılan ödemeler.

*Diğer tarımsal amaçlı destekler:* Yurtiçi sertifikalı fidan/fide kullanımı ve üretimi desteği, çevresel amaçlı tarımsal arazilerin korunması (CATAK), yurtiçi sertifikalı tohum kullanımı ve üretimi desteği.

*Fark ödemesi destekleri:* Kutlu pamuk, yulaf, kanola, mercimek, yağlık ayçiçeği, kuru fasulye, tritikale, aspir, çeltik, soya fasulyesi, dane mısır, buğday, arpa, zeytinyağı, çavdar, nohut, çay kilogram başına farklı tutarlarda yapılan destekler.

*Hayvancılık desteklemeleri:* Çoban (sürü yöneticisi) desteği, koyun-keçi desteği, arıcılık, balıkçı gemisi desteği, buzağı-malak desteği, tiftik üretim, aşı desteği, ipek böceği, su ürünleri, yem bitkileri, atık desteği, süt primi, hayvan başı ödeme, hayvan gen kaynakları desteklerinden oluşmaktadır.

*Tarım sigortası destekleme hizmetleri:* Örtü Altı Kayıt Sistemi'ne (OKS), Su Ürünleri Kayıt Sistemi'ne (SKS), Veteriner Bilgi Sistemi'ne (TURKVET), Çiftçi Kayıt Sistemi'ne (CKS), ve Arıcılık Kayıt Sistemi'ne (AKS) vb. kayıt sistemlerine kayıtlı olan üreticiler tarafından ödenmesi gereken sigorta priminin bir kısmı (%50 ve %66,7 oranlarında) devlet tarafından karşılıksız destek olarak sağlanmaktadır.

*Kırsal kalkınma amaçlı tarımsal destekler:* Tarım ve tarım dışı istihdamı geliştirmek, kırsal alanda ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak, gelirleri artırmak ve

farklılaştırmak için kadın ve genç girişimciler öncelikli olmak üzere gerçek ve tüzel kişilerin ekonomik faaliyetlerine yönelik yatırımlar için yapılan hibe ödemeleridir. Hayvansal ürünler, bitkisel ürünler, su ürünleri, ürün işlenmesi, depolanması ve paketlenmesi, çelik silo yapımı, soğuk hava deposu yapımı, kırsal turizme yönelik yeni yatırımlar, tarımsal üretime yönelik modern sabit yatırımlar ve sulama yatırımları hibe kullanılacak temel yatırım alanları olarak belirlenmiştir.





## **İKİNCİ BÖLÜM**

### **TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN ANALİZİ VE TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLER**

Bu bölümde Türkiye’de tarım sektörü değerlendirilmektedir. Ülkemizde tarımın GSYİH ile ilişkisi, istihdamdaki payı ve dış ticaret içindeki payı verilerle ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu bölümde tarım sektörünün yapısal açıdan genel değerlendirmesi yapılarak Türkiye’de bitkisel üretim, hayvansal üretim, ormancılık, su ürünleri üretimi ve tarımsal işletme yapısı başlıkları altında tarım sektörünün durumu ortaya konulmuştur. Son olarak bu bölümde tarım politikaları değerlendirilmekte ve tarımsal destekler incelenmektedir.

## **2.1. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ**

Her ne kadar dünya genelinde tarım sektörünün milli ekonomi içindeki payı azalıyor olsa da, tarım sektörü ülkeler için önemini korumaktadır. İnsanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan besin ve gıdaların karşılanması görevini üstlenen bu sektör ekonomideki hâsıla, istihdam ve dış ticaret alanları için ülkelere katkı sunmaktadır.

### **2.1.1. Türkiye’de Tarım ve GSYİH İlişkisi**

Tablo 2.1’de Türkiye’de, 1998-2018 yılları arasında 20 yıllık bir zaman diliminde tarım ve GSMH’ ye ilişkin veriler yer almaktadır. Ayrıca tabloda tarım, ormancılık ve balıkçılık sahalarının milli hâsıla içindeki paylarına da yer verilmektedir.

Ülkelerin ekonomileri gelişme gösterdikçe, geçen zaman dilimi içinde tarımsal hasılanın milli hâsıla içindeki payı azalmakta ve sanayi ve hizmet sektörlerinin hasıllarının milli hâsıla içindeki payı artmaktadır. Bu durumun temel nedeni tarımsal ürünler talebinin gelir esnekliğinin, iktisadi gelişmeye paralel olarak azalması ve gelir artışı ile birlikte tüketim harcamalarının hizmet sektörlerine ve sınai mallara yönelmesidir (Çomaktekin, 2009: 44).

Tablo 2.1’ e bakıldığında tarım ve ilgili sahaların GSMH içerisindeki payında son yirmi yılda dikkate değer bir azalma olduğu görülmektedir. 1998 yılında GSMH içerisindeki payı %12.5 olan tarım, ormancılık ve balıkçılık sahalarının, 2000 yılında % 10,1’e, 2005 yılında % 9,3’e, 2010 yılında % 9’a, 2015 yılında % 6,9’a ve son olarak 2018 yılında %5.8’e gerilediği görülmektedir. GSMH değişimi de eklendiğinde, toplam tarım üretimi her ne kadar artmış olsa da, toplam GSMH içerisindeki oranı düşmektedir.

1999 yılında üretim değeri 8.957.343.000 TL değerinden 11.229.013.000 TL değerine yükselmiş olsa da, GSMH içerisindeki payı %12.5'ten %10.5'e düşmüştür. Bu dönemde GSMH değerinde ise %49.1 artış görülmüştür. Bir önceki yıla göre en fazla değişim 2001 yılından 2002 yılına geçişte %69.8 artış olup, bu dönemde 21.729.848.000 TL olan üretim 36.901.720.000 TL düzeyine yükselmiştir. Bir önceki yıla göre düşüş ise sadece 2015 yılından 2016 yılına geçişte olup, %-0.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde 2015 yılında 161.447.917.000 TL olan değer 2016 yılında 161.304.618.000 TL olarak gerçekleşmiştir.

Genel olarak tüm zaman dilimleri dikkate alındığında, tarım ve ilgili sahaların GSMH içerisindeki payın %12.5 ile %5.8 bandı arasında değiştiği görülmektedir. Fakat bu payın aşağı yönlü bir eğilim izlediği gözlerden kaçmamaktadır. Başka bir ifadeyle tarımın milli hâsıla içindeki payı giderek azalmaktadır.

**Tablo 2.1:** Türkiye’de Tarıma ve Gayrisafi Yurt İçi Hâsılaya İlişkin Veriler, 1998-2018

	Tarım, ormancılık ve balıkçılık			GSMH	
	Değer (Bin TL)	Pay	Değişim oranı	Değer (Bin TL)	Değişim oranı
1998	8 957 343	12,5	-	71 892 898	-
1999	11 229 013	10,5	25,4	107 164 345	49,1
2000	17 205 761	10,1	53,2	170 666 715	59,3
2001	21 729 848	8,9	26,3	245 428 760	43,8
2002	36 901 720	10,3	69,8	359 358 871	46,4
2003	46 249 933	9,9	25,3	468 015 146	30,2
2004	54 365 145	9,4	17,5	577 023 497	23,3
2005	62 349 598	9,3	14,7	673 702 943	16,8
2006	64 415 593	8,2	3,3	789 227 555	17,1
2007	66 197 107	7,5	2,8	880 460 879	11,6
2008	74 451 345	7,5	12,5	994 782 858	13,0
2009	81 234 274	8,1	9,1	999 191 848	0,4
2010	104 703 635	9,0	28,9	1 160 013 978	16,1
2011	114 838 169	8,2	9,7	1 394 477 166	20,2
2012	121 692 893	7,8	6,0	1 569 672 115	12,6
2013	121 709 079	6,7	0,0	1 809 713 087	15,3
2014	134 724 745	6,6	10,7	2 044 465 876	13,0
2015	161 447 917	6,9	19,8	2 338 647 494	14,4
2016	161 304 618	6,2	-0,1	2 608 525 749	11,5
2017	189 193 521	6,1	17,3	3 110 650 155	19,2
2018	216 666 387	5,8	14,5	3 724 387 936	19,7

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

Ülkemizde tarımsal hâsıla paylarında yaşanan bu düşüşler, hizmet sektörüne daha fazla işgücünün yansması ya da diğer ifadeyle hizmet sektörünün genişlemesi ile karşılık bulmuştur (Susam ve Bakkal, 2008:345). Ayrıca tarım sektörünün Türkiye ekonomisinde daralma yaşamasında, tarım alanlarının daralması, iklimsel değişimler, ürün verimindeki

düşüş, üretim maliyetlerinin artması ve düşük kur nedeni ile tarımsal ürünlerin ithal edilmesi etkili olmuştur (Susam ve Bakkal, 2008: 346). TÜİK verileri ile hizmet sektöründeki genişlemeler de incelendiğinde, tarım toplumundan giderek uzaklaşıldığı ve kentleşmenin daha yaygın hale geldiği ifade edilebilir.

### 2.1.2. Türkiye’de Tarım ve İstihdam Arasındaki İlişki

Tablo 2.2’de, 2005-2018 yılları arasında, Türkiye’deki işsizlik oranları, sektörlerin istihdam oranları, tarım dışı işsizlik oranı ve istihdam oranları verilmektedir. Tablo 2.2 incelendiğinde, ülkemizde işsizlik oranlarının tek haneliden iki haneliye doğru bir eğilim gösterdiği görülmektedir. Yıllara göre işsizlik oranları 2005, 2010, 2015 ve 2018 yıllarında sırasıyla % 9,5, % 11,1, % 10,3 ve % 10,8 olarak gerçekleşmiştir. 2005-2018 yılları arasında istihdam oranının arttığı ve tarım sektörünü istihdam payının hafif bir şekilde azaldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Buradan hareketle tarım sektöründe bir çözülme meydana geldiği söylenebilir. Özellikle kırsal kesimden kentlere yönelik yaşanan göçler bu çözülmenin temel kaynağı olarak belirtilebilir.

**Tablo 2.2:** Tarım sektörü istihdamı, Genel İstihdam Verileri İçerisindeki Yeri, 2005-2018

Yıllar	Toplam (%)	Tarım (%)	Sanayi (%)	İnşaat (%)	Hizmetler (%)	İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)	İstihdam oranı (%)
2005	100	25,5	21,6	5,6	47,3	44,9	9,5	12,0	40,6
2006	100	23,3	21,9	6,0	48,8	44,5	9,0	11,1	40,5
2007	100	22,5	21,8	6,1	49,6	44,3	9,2	11,2	40,3
2008	100	22,4	22,0	6,0	49,5	44,9	10,0	12,3	40,4
2009	100	23,1	20,3	6,3	50,4	45,7	13,1	16,0	39,8
2010	100	23,3	21,1	6,6	49,1	46,5	11,1	13,7	41,3
2011	100	23,3	20,8	7,2	48,7	47,4	9,1	11,3	43,1
2012	100	22,1	20,5	7,2	50,2	47,6	8,4	10,3	43,6
2013	100	21,2	20,7	7,2	50,9	48,3	9,0	10,9	43,9
2014	100	21,1	20,5	7,4	51,0	50,5	9,9	12,0	45,5
2015	100	20,6	20,0	7,2	52,2	51,3	10,3	12,4	46,0
2016	100	19,5	19,5	7,3	53,7	52,0	10,9	13,0	46,3
2017	100	19,4	19,1	7,4	54,1	52,8	10,9	13,0	47,1
2018	100	18,4	19,7	6,9	54,9	53,2	10,8	12,9	48,2

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

Ülkemizde tarımsal istihdam denildiğinde akla ilk olarak mevsimsel etkiler gelmektedir. Tarım istihdamı genellikle kısa süreli ve tarımsal faaliyetlerin olduğu dönemlerde gerçekleşmekte olup, ciddi dalgalanmalar görülmektedir.

Türkiye’de 2006 yılında tarımsal istihdam %6.2 azalırken, sanayi istihdamı %2.9 ve hizmetler sektörü istihdamı %5 oranında artış göstermiştir (Susam ve Bakkal, 2008: 347). Buradan hareketle, tarımın giderek terk edildiği, kentleşme, sanayi ve daha çok hizmetler sektörünün ön plana çıktığı bir ekonomik yapı ortaya çıkmaktadır.

Tarımsal istihdam her ne kadar mevsimsel olarak farklı dönemlerde ekonomiye önemli katkılar sağlamış olsa da, genel olarak ülkede izlenen politikaların sanayi ve hizmet alanını özendirdiği ya da yönlendirmenin yeterli düzeyde yapılmadığı, bu nedenle tarımın gerek GSMH içerisindeki payının, gerekse istihdam üzerindeki etkisinin gittikçe azaldığı ifade edilebilir.

### **2.1.3. Türkiye’de Tarım ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki**

Tablo 2.3’te Türkiye’de tarımsal ithalat ve ihracatın 2009-2018 yılları arasında dış ticaretteki yeri verilmiştir. Tablo 2.3 dikkate alındığında tarımsal ihracatın toplam ihracat içindeki payının son on yılda giderek azaldığı ve tarımsal ithalatın toplam ülke ithalatı içindeki payının giderek arttığı görülmektedir.

Tablodaki verilere göre tarımsal ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı 2009 yılında %4.13’ken, 2018 yılına gelindiğinde %3.55 olarak gerçekleşmiştir. Tarımsal ithalatın toplam ithalat içerisindeki payı ise 2009 yılında %3.20’den 2018 yılında %4.16’ya yükselmiştir. Bunun yanında miktar olarak da değişim yaşanmış olup, aslında oranlardan çok daha fazlası gerçekleşmiş ve tarımda dışa bağımlılık artmıştır. 2009 yılında miktar olarak 4.505.750.000 dolar olan ithalat rakamı 2018 yılında 9.272.671.000 dolar seviyesine yükselerek, iki katına yakın bir artış görülmüştür.

**Tablo 2.3:** Tarımsal İthalat ve İhracatın Dış Ticaretteki Yeri, 2009-2018

Yıl	Tarımsal ihracat	Toplam İhracat	Payı (%)	Tarımsal ithalat	Toplam İthalat	Payı (%)
2009	4.219.665,00	102.142.613,00	4.13	4.505.750,00	140.928.421,00	3,20
2010	4.789.258,00	113.883.219,00	4.21	6.367.511,00	185.544.332,00	3,43
2011	5.074.033,00	134.906.869,00	3.76	8.723.474,00	240.841.676,00	3,62
2012	5.052.072,00	152.461.737,00	3.31	7.351.178,00	236.545.141,00	3,11
2013	5.515.228,00	151.802.637,00	3.63	7.613.356,00	251.661.250,00	3,03
2014	5.887.224,00	157.610.158,00	3.74	8.548.029,00	242.177.117,00	3,53
2015	5.847.666,00	143.838.871,00	4.07	7.216.148,00	207.234.359,00	3,48
2016	5.527.032,00	142.529.584,00	3.88	7.014.181,00	198.618.235,00	3,53
2017	5.658.719,00	156.992.940,00	3.60	8.981.706,00	233.799.651,00	3,84
2018	5.957.503,00	167.920.613,00	3.55	9.272.671,00	223.047.094,00	4,16

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

2002 yılından itibaren tüketim ve yatırım mallarında ithalat genelin altında olsa da, ara mallar daha fazla ithal edilmiştir (Susam ve Bakkal, 2008:350). Genel olarak dış ticarete de, GSMH ve istihdamda olduğu gibi, tarımda ciddi bir küçülme ve dışa bağımlılığın arttığı dönemin yaşandığı ifade edilebilir.

## 2.2. TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN YAPISAL AÇIDAN ANALİZİ

### 2.2.1. Tarımsal Üretim

Türkiye’de tarımsal üretim bitkisel üretim, hayvansal üretim, ormancılık, su ürünleri üretimi ve tarımsal işletme yapısı başlıkları altında incelenmektedir.

#### 2.2.1.1.Bitkisel Üretim

Türkiye’de bitkisel üretim yapılabilen tarım alanlarına ilişkin değerler tablo 2.4’te verilmiştir. Tabloya bakıldığında bitkisel üretime konu olan toplam tarım alanlarının geçen 17 yıllık süre zarfında azaldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Tabloda dikkat çeken bir başka husus tahıllar ve diğer bitkisel ürünlere yönelik ayrılan tarım alanlarında da bir azalma meydana geldiğidir. Ayrıca sebze bahçelerine konu olan tarımsal alanlarda bir düşüş söz konusudur. Belirtilen alanlardaki azalmanın aksine meyveler, bitkiler ve baharat bitkileri alanlarında bir artış söz konusudur. Bu durum, sebze yerine meyve ve baharatlı bitkiler üretimine daha fazla yer verildiğini göstermektedir.



Tablo 2.4'te 2001 yılında toplam 40.967.000 hektar olan tarım alanı, 2018 yılında 37.797.000 hektara düşmüştür. Hem ekilen alan, hem de nadasa bırakılan alanlardaki düşüş, tarımsal alanlarda ekili ve dikili alanların değil, tüm tarımsal alanların dönüştürülerek azaldığını göstermektedir. Belirtilen süre zarfında sebze bahçeleri alanı 2011 yılında 909 bin hektar alandan 2018 yılında 784 bin hektar alana düşmüştür. Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanlarının değeri ise 2001, 2010 ve 2018 yıllarında sırasıyla 2610, 2011 ve 3457 bin hektar olarak gerçekleşmiştir.

**Tablo 2.4:** Türkiye'de Bitkisel Üretim Konu Olan Tarım Alanları, 2001-2018, Bin Hektar

Yıllar	Toplam tarım alanı	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı		Sebze bahçeleri alanı	Süs bitkileri alanı	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Çayır ve mera arazisi
		Ekilen alan	Nadas				
2001	40 967	17 917	4 914	909	-	2 610	14 617
2002	41 196	17 935	5 040	930	-	2 674	14 617
2003	40 644	17 408	4 991	911	-	2 717	14 617
2004	41 210	17 962	4 956	895	-	2 780	14 617
2005	41 223	18 005	4 876	894	-	2 831	14 617
2006	40 493	17 440	4 691	850	-	2 895	14 617
2007	39 504	16 945	4 219	815	-	2 909	14 617
2008	39 122	16 460	4 259	836	-	2 950	14 617
2009	38 912	16 217	4 323	811	-	2 943	14 617
2010	39 011	16 333	4 249	802	-	3 011	14 617
2011	38 231	15 692	4 017	810	4	3 091	14 617
2012	38 399	15 463	4 286	827	5	3 201	14 617
2013	38 423	15 613	4 148	808	5	3 232	14 617
2014	38 558	15 782	4 108	804	5	3 243	14 617
2015	38 551	15 723	4 114	808	5	3 284	14 617
2016	38 328	15 575	3 998	804	5	3 329	14 617
2017	37 964	15 498	3 697	798	5	3 348	14 617
2018	37 797	15 421	3 513	784	5	3 457	14 617

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

### 2.2.1.2. Hayvansal Üretim

Türkiye'de yıllara göre hayvan üretim değerleri tablo 2.5'te verilmiştir. Türkiye'de hayvansal üretim değerleri, üretimde büyük bir ağırlığa sahip olan sığır, koyun ve keçi olarak ele alınmıştır.

Yıllara göre hayvansal üretim incelendiğinde, toplam üretim değerinin arttığı görülmektedir. Ancak 2001 yılında 44.542.000 olan toplam üretim 2018 yılında

63.159.905'e çıksa da, nüfusun artışıyla birlikte, hayvansal üretimde önemli eksiklikler görülmektedir. Bu nedenle son yıllarda sıklıkla et ithalatı gündeme gelmektedir.

**Tablo 2.5:** Yıllara Göre Hayvansal Üretim Değerleri (Adet)

Yıllar	Keçi	Sığır	Koyun	Toplam
2001	7 022 000	10 548 000	26 972 000	44 542 000
2002	6 780 094	9 803 498	25 173 706	41 757 298
2003	6 771 675	9 788 102	25 431 539	41 991 316
2004	6 609 937	10 069 346	25 201 155	41 880 438
2005	6 517 464	10 526 440	25 304 325	42 348 229
2006	6 643 294	10 871 364	25 616 912	43 131 570
2007	6 286 358	11 036 753	25 462 293	42 785 404
2008	5 593 561	10 859 942	23 974 591	40 428 094
2009	5 128 285	10 723 958	21 749 508	37 601 751
2010	6 293 233	11 369 800	23 089 691	40 752 724
2011	7 277 953	12 386 337	25 031 565	44 695 855
2012	8 357 286	13 914 912	27 425 233	49 697 431
2013	9 225 548	14 415 257	29 284 247	52 925 052
2014	10 344 936	14 223 109	31 140 244	55 708 289
2015	10 416 166	13 994 071	31 507 934	55 918 171
2016	10 345 299	14 080 155	30 983 933	55 409 387
2017	10 634 672	15 943 586	33 677 636	60 255 894
2018	10 922 427	17 042 506	35 194 972	63 159 905

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

Hayvancılıkta desteklerin maliyet oranı, mahsul üretiminden daha düşüktür. Tarım sektörünün ekonomik katkısını artırmak ve sektörle ilgili nüfusun sosyal gelişimini sağlamak için, teknoloji kullanımı, destek, üretici organizasyonu ve kalite geliştirme çalışmalarına devam edilmesi zorunludur.

### 2.2.2. Ormancılık

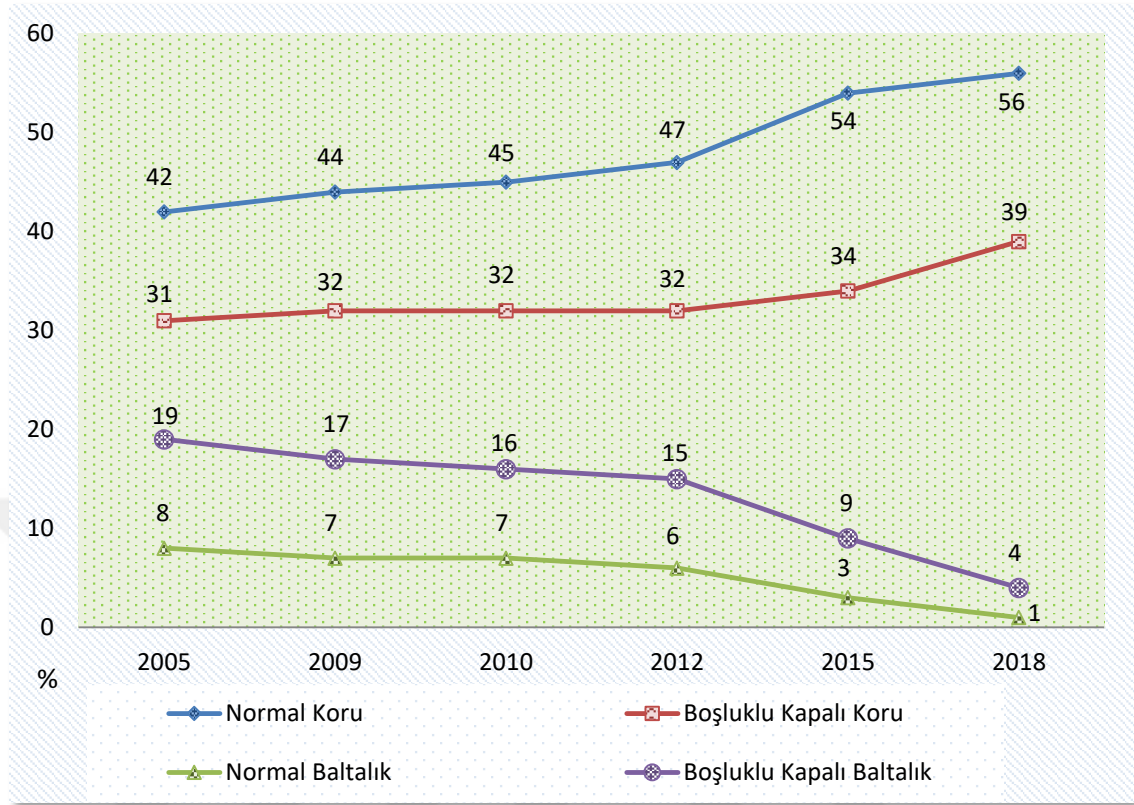
Tablo 2.6' da ülkemizde mevcut olan ormanların toplam alanı bin hektar cinsinden verilmektedir. Şekilde 1988 yılından başlayan verilere bakıldığında, yıllar içinde Türkiye'deki orman sahalarının alanında yaklaşık olarak %2 civarında bir artış olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

**Tablo 2.6:** Türkiye’de Orman Alanları, Bin Hektar, 1988-2018

Yıl	Orman Alanı	Yıl	Orman Alanı	Yıl	Orman Alanı
1988	20 199	1999	20 763	2010	21 537
1989	20 199	2000	20 763	2011	21 537
1990	20 199	2001	20 763	2012	21 678
1991	20 199	2002	20 763	2013	21 678
1992	20 199	2003	20 763	2014	21 678
1993	20 199	2004	20 763	2015	22 343
1994	20 199	2005	21 189	2016	22 343
1995	20 199	2006	21 189	2017	22 343
1996	20 199	2007	21 189	2018	22 343
1997	20 199	2008	21 189		
1998	20 199	2009	21 390		

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

Türkiye’de orman sahalarının yüzde olarak dağılımı şekil 2.1’de yer almaktadır. Şekilde de görüleceği gibi, 2005-2018 yılları arasında normal koru alanlarında yıllara göre artış yaşanmıştır. Ayrıca 2005-2018 yılları arasında boşluklu kapalı koru sahalarında da yüzde olarak bir artışın meydana geldiği dikkatleri çekmektedir. Belirli sahalardaki artışın aksine, normal baltalık ormanların alanı belirtilen yıllar içinde yüzde olarak azalmıştır. Benzer şekilde boşluklu kapalı baltalık ormanların toplam orman alanları içindeki yüzde olarak payında bir azalma meydana gelmiştir. Neticede, yıllar içerisinde orman alanlarının yapısının değiştiği, normal koru ve boşluklu koru yapısının daha fazla hâkim olduğu ve normal baltalık ve boşluklu kapalı baltalık alanların hâkimiyetinin azaldığı görülmektedir.

**Grafik 2.1:** Türkiye’de Orman Sahalarının % Olarak Dağılımı, 2005-2018

**Kaynak:** Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019.

### 2.2.3. Su Ürünleri Üretimi

Türkiye’de su ürünlerine ilişkin istatistik verileri tablo 2.7’de verilmiştir. Tablodaki verilere göre deniz ürünleri ve tatlı su ürünlerinin üretiminde yıllara göre ciddi bir azalma meydana gelmektedir. Ancak yetiştiricilik alanında hemen hemen üç kata yakın bir artış gözlemlenmektedir. Bu durum, doğal su ürünleri üretimi yapısından yetiştirme biçimine geçildiğini göstermektedir.

**Tablo 2.7:** Türkiye’de Su Ürünlerine İlişkin İstatistik Verileri

Yıllar	Deniz Ürünleri	Yetiştiricilik Üretimi	Tatlısu Ürünleri
2006	488 966	128 943	44 082
2007	589 129	139 873	43 321
2008	453 113	152 186	41 011
2009	425 046	158 729	39 187
2010	445 680	167 141	40 259
2011	477 658	188 790	37 097
2012	396 322	212 410	36 120
2013	339 047	233 394	35 074
2014	266 078	235 133	36 134
2015	397 731	240 334	34 176
2016	301 464	253 395	33 856
2017	322 173	276 502	32 145
2018	283 955	314 537	30 139

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

#### 2.2.4. Tarımsal İşletme Yapısı

Tarım sektörü, yapısı nedeniyle büyük ölçüde iş gücüne ihtiyaç duymaktadır. Bu çerçevede, 1980’de % 50,6 olan tarımın istihdamdaki payı 2003’te % 34,3’e düşmüştür. Tarımda teknolojinin kullanılması ve sermaye birikiminin artması ile bu oran da azalacaktır. Tarım sektörünün ülkenin sosyal koşullarına ve genel ekonomiye olan duyarlılığı, sektörel büyüme hızındaki yıllar boyunca dalgalanmalara neden olmuştur. Tarım sektörü 1988’de % 7,8, 1990’da % 6,8, 1998’de % 8,4, 2000’de % 12,2 ve 2002’de % 7,1 oranında pozitif bir büyüme göstermiştir. 1988-2002 döneminde ortalama büyüme % 1,1’dir (Miran, 2005: 9).

Türkiye’de 2001 yılında tarımsal işletme sayısı 4.068.430’dan 3.076.650’ye düşmüştür. 2001’de bu sayı önemli üretken sektörlerde yükselmiştir. Bu gelişme, tarımsal istihdamın payının azalması ve ülke ekonomisine katma değer ile tutarlıdır ve işletmelerin büyüklüğünün korunmasında faydalıdır. Türkiye’de tarımsal işletmelerin işgal dağılımının yaklaşık % 60’ını işlediği ve hayvancılığın yanı sıra mahsul üretimi olduğu zaman, mahsul üretiminin yaklaşık % 40’ının tek başına ve sadece % 1’in altındaki hayvanlarla uğraştığı gözlenmektedir (Çomaktekin, 2009: 87).

Tablo 2.8’de 2016 yılı itibarıyla sulanan ve sulanmayan olmak üzere arazi kullanım değerleri gösterilmektedir. Tabloda öne çıkan bir nokta Türkiye’deki toplam arazilerin % 68.6’ sının sulanmadığıdır. Tablo 2.8’de göze çarpan bir başka nokta da tarıma elverişli olup kullanılmayan arazilerin hemen hemen büyük çoğunluğunun sulanmadığıdır. Bunun dışında sebze ve çilek alanı ile çiçek bahçeleri arazilerinin büyük bir çoğunluğu sulanmaktadır.

**Tablo 2.8:** Türkiye’de Arazi Kullanımı, 2016

Arazi kullanımı	Toplam	Sulanan arazi	Sulanmayan arazi
Toplam arazi	100,0	31,4	68,6
Ekilen tahıl ve diğer bitkisel ürün alanı	100,0	34,7	65,3
Sebze ve çilek alanı ile çiçek bahçeleri (fidelikler ve örtü altı dâhil)	100,0	84,1	15,9
Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazi (fidanlık ve örtü altı dâhil)	100,0	37,8	62,2
Kavaklık-Söğütlük	100,0	41,5	58,5
Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	100,0	1,3	98,7
Daimi çayır arazisi	100,0	29,8	70,2
Sadece hane halkının kendi tüketimi için kullanılan (mutfak bahçesi) alan	100,0	57,5	42,5
Diğer araziler	100,0	-	100,0

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

Tablo 2.9’a bakıldığında tahıl ve diğer bitkisel ürün alanları ile meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler, içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazilerde işletmelerin yoğunlaştığı görülmektedir. Tabloda dikkati çeken bir husus ise işletme büyüklüğü arttıkça nadasa bırakılan arazilerin de arttığıdır.

Tablo 2.9’dan anlaşılacağı üzere büyük ölçekli işletmelerin tahıl ve diğer bitkisel ürün üretimi yaptıkları söylenebilir. Ayrıca işletme büyüklüğü arttıkça sebze ve çilek alanı ile çiçek bahçelerinin ve meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin arazi üretimi azalmaktadır.

**Tablo 2.9:** İşletme Büyüklüğüne Göre Arazi Kullanımı Arazi Kullanımı Dağılımı, 2016,  
% Olarak

İşletme büyüklüğü (dekar)	Toplam	Ekilen tahıl ve diğer bitkisel ürün alanı	Nadas	Sebze ve çilek alanı ile çiçek bahçeleri	Meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ile içecek ve baharat bitkilerinin kapladığı arazi	Kavaklık-Söğütlik	Tarıma elverişli olup kullanılmayan arazi	Daimi çayır arazisi	Otlak (mera) arazisi	Koruluk ve orman arazisi	Tarıma elverişsiz arazi	Sadece hane halkının kendi tüketimi için kullanılan (mutlak bahçesi) alan
<b>Toplam</b>	100	69,3	9,7	2,2	11,9	0,1	1,6	2,4	1,3	0,3	0,9	0,3
-5	100	16,8	2,3	9,1	51,8	0,2	2,6	1,3	1,1	0,4	4,1	10,4
5 - 9	100	21,1	3,1	6,1	58,0	0,1	2,5	1,6	1,0	0,7	1,8	3,9
10 - 19	100	35,8	2,5	3,6	48,0	0,2	2,8	1,8	0,8	0,7	1,4	2,4
20 - 49	100	53,0	4,5	3,3	30,2	0,2	3,1	2,8	0,6	0,6	1,0	0,9
50 - 99	100	67,5	6,6	2,1	16,2	0,3	1,8	2,7	0,8	0,4	1,4	0,3
100 - 199	100	73,1	9,4	2,1	8,8	0,1	1,8	3,1	0,5	0,2	0,7	0,2
200 - 499	100	77,5	10,2	1,9	4,8	0,1	1,4	2,5	0,7	0,2	0,6	0,1
500 - 999	100	77,6	11,6	2,3	4,7	0,0	1,1	1,4	0,5	0,1	0,7	0,0
1000+	100	68,8	15,7	1,3	5,6	0,1	0,6	1,7	5,0	0,3	0,9	0,0

**Kaynak:** TÜİK, 2019.

## 2.3. TÜRK TARIMININ TARIM POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

### 2.3.1. Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’de Tarım Politikaları

Türkiye’de tarımsal politikaların dönüm noktalarına göre aşağıdaki gibi sıralanması mümkündür:

Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikalarının Tarihi Süreci

1. 1923-1945 Dönemi Tarımsal Politikalar
2. 1946-1963 Dönemi Tarımsal Politikalar
3. 1963 Sonrası Dönem (Planlı Dönem)

### **2.3.1.1. 1923-1945 Dönemi Tarımsal Politikalar**

Tarımsal üretimi teşvik etmek için bu dönemde ilk kez tohum, gübre ve traktör gibi girdiler kullanılmıştır. Yine bu dönemde Ziraat Bankası'nın işlevleri artırılmış ve bu sayede çiftçilere daha fazla kredi verilmesi sağlanmıştır. 1923-1945 döneminde üreticiler tarafından üretilen ürünler için pazar güvenliği sağlama amaçlanmıştır. Bu çerçevede destek alımları yapılmış ve 1938 yılında bu amaçla Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur (Fidan, 2014: 25).

1929 Ekonomik Krizi ile ülkelerin tarıma yönelik politikalarda korumacılığa yönelik değişiklikler artmıştır. Durgunlukla birlikte birçok gelişmekte olan ülkede korumacılığın artırılması, tarımsal destek politikalarının uygulanmasına neden olmuştur. 1933 ve sonrasında ABD'de yürürlüğe giren Tarım Kanunları ile birlikte, tarımsal destek alımı, aşırı arz kontrolü, sigorta sistemi ve depolama yardımı gibi politikalar ithalatı sınırlayacak şekilde değiştirilmiştir. Düzenli bir tarımsal destek politikası bulunmayan ve sömürge ülkelerinden hammadde ihtiyacını karşılayan Batı Avrupa ülkelerinde, büyük krizden sonra destek politikaları uygulanmıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 329).

### **2.3.1.2. 1946-1963 Dönemi Tarımsal Politikalar**

1946-1963 döneminde devletçilikten ziyade daha liberal politikalar benimsenmiştir. Ancak buna rağmen tarım sektöründe korumacılık ve destek devam etmiştir. İlk taban fiyat uygulaması, toplam üretimin %13'üne denk gelecek şekilde, 1947'de tütün üretimi ile görülmüştür. Bu dönemde gübre, traktör, tohum ve ilaç, özellikle sulama yatırımları benzeri üretim girdilerinin kullanımı hızla artmıştır. Enflasyon sonucunda dünyadaki fiyatlar, ülkedeki fiyatların altına inmiş, bu sebeple 1950'lerde ihracatta teşvik uygulamaları başlatılmıştır. Fiyat artış hızının yoğun olduğu bu dönem, tarım ürünleri, pirinç, hayvansal ürünler, ekmek ve yağ gibi ürünlerin fiyatlarına tüketicinin korunması için müdahalelere sahne olmuştur (Fidan, 2014: 26).

### **2.3.1.3. 1963 Sonrası Dönem (Planlı Dönem)**

Türkiye'de ilk kez tarım politikalarının Parlamento kararı şeklinde yazılı hale getirilmesi 1962'den sonraki planlı kalkınma dönemi ile başlamaktadır. Planlanan kalkınma döneminde tarım politikaları açısından en önemli gelişme, üretim faktörleri ve destek alımları yoluyla destek ilkesi benimsenmiştir (Fidan, 2014: 27).



1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe sokulan Katma Protokol, Türkiye'nin tarım politikasında, dayanaklığın serbest dolaşımı ve Birliğin Ortak Tarım Politikasına uyumunu sürdürme politikasına uygun tarım zorunluluğu ve ayrıntılı yükümlülükler getirmektedir. Avrupa Birliği'nin tarım politikasının en önemli unsurlarından biri fiyat politikasıdır. Ortak Tarım Politikasının hedefleri arasında, tarım sektöründeki kişilerin gelirlerini benzer mesleklerdeki gelir düzeyine yükseltmektir. Türk tarım politikasının OTP ile uyumlaştırılmasındaki temel noktalar, birlik halinde üretilen tarım ürünlerinin çoğunu oluşturan 24 ürün ve ürün grubu için ortak pazar düzenlemeleri tarafından öngörülen politikaların üstlenilmesidir (Arı, 2006: 69).

### 2.3.2. Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Değerlendirilmesi

2000’li yıllara kadar, Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarının yürütülmesinde rol alan başlıca merkezi yürütme kuruluşları, onlara bağlı birimler ve bunların yerine getirdikleri işlevler aşağıdaki gibi özetlenebilir (Günaydın, 2000: 25).

- **Bakanlar Kurulu:** Kredi borçlarının ertelenmesi, desteklenecek ürün ve fiyatların belirlenmesi, tarımın finansmanı,
- **Yüksek Planlama Kurulu:** Desteklenecek ürünlerin ve fiyatların belirlenmesi, Bakanlar Kuruluna hayvancılığın desteklenmesi için önlemleri önerilmesi, tarımsal satış kooperatiflerinin alım ve desteğinin onaylanması,
- **Para, Kredi ve Koordinasyon Kurulu:** Girdi ve kredi sübvansiyonlarını belirlemek, para ve kredi konularında teklifler geliştirmek, ihracat teşvik primlerini belirlemek ve Bakanlar Kuruluna sunmak,
- **Tarım ve Köy İşleri Bankası:** Tarım politikalarının hazırlanmasına ve uygulanmasına, tarımsal yatırımların, tarımın korunması ve geliştirilmesine ilişkin teklifler, araştırma, yayım, kırsal kalkınma, küçük ölçekli sulamalara katkı,
- **Sanayi ve Ticaret Bakanlığı:** Tarımsal Satış Kooperatiflerinin bazı fonksiyonlarının düzenlenmesi,
- **Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı:** Büyük sulama işleri,

- **Devlet Bakanlığı:** Özellikle, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün bağlı olduğu Devlet Bakanlığı; ilgili genel müdürlüğün tarımsal görevlerinin düzenlenmesi ve uygulanması,
- **Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı:** Tarımsal yardımlar ve tarımsal ürünlerin iç ve dış ticaretini düzenlemeye yönelik tedbirler,
- **Merkez Bankası:** Tarımsal müdahale alan KİT'lere reeskont kredisi sağlamak

Her ne kadar Türkiye'de tarımın göreceli önemi ekonomik olarak azalmış olsa da, yerli gıda gereksinimlerini karşılamak için, yine de ihracat açısından sanayiye girdi sağlanması ve büyük öneme sahip istihdam olanakları yaratmak gerekir. Tarım sektörünün GSMH içindeki payı Cumhuriyetin kuruluş yılında% 42,8 iken, 1970'lerde % 36,0, 1980'de% 25, 1990'da% 16, 2000'de% 13,5 ve % 12,6'ya düşmüştür. Türkiye'de tarım sektörünün GSYİH içindeki payının kademeli olarak azalması, hizmet sektörünün sanayileşme ve gelişmenin yanında tarıma yeterli yer vermemenin bir sonucu olarak görülebilir (Miran, 2005: 9).

Türkiye'de tarım alanında verilen destekleri temel olarak üç dönem içerisinde incelemek mümkündür. Bunlar; 1980 yılı öncesi dönem, 1980-2000 arası dönem, 2000 yılı sonrası dönemdir.

### 2.3.2.1. 1980 Yılı Öncesi Destekler

Türkiye'de tarım sektörü büyük önem taşıdığından, pazar fiyat desteği temel olarak piyasa fiyatlarını desteklemek için bir araç olarak kullanılmıştır. Kamu otoritesi, ilk 1930'larda pazar fiyat desteğini uygulamaya başlamıştır (Bayraktar ve Bulut, 2016: 49).

Cumhuriyetin ilanından 1990'lara kadar uygulanan destek politikaları daha koruyucu, destekleyici ve müdahalecidir. Bütçe üzerindeki sıkıntı nedeniyle yaşanan ekonomik krizlerin bir sonucu olarak görülen destek politikaları ilerleyen dönemlerde yeniden düzenlenmiş olsa da, bu alanda tutarlılık, istikrar ve yeterli başarı sağlanamamıştır. Popülist politikalarla bağlantılı olarak seçim döneminde uygulanan destek kapsamı daraltılmış ve genişletilmiştir. Bu bağlamda, örneğin, 1963'te 11 ürün ele alınmış, ancak 1970'lerde bu sayı 30'a yükselmiştir (Acar ve Bulut, 2009: 2).

### 2.3.2.2. 1980-2000 Yılları Arasındaki Destekler

Türkiye'de 2000'li yıllara kadar uygulanan tarımsal destek politikaları; tedarik, girdi sübvansiyonları ve kredi ürünleri ile tarım sektörüne yönelik diğer sübvansiyonları desteklemektedir. Fiyat desteğinde yer alan bitkisel ürün sayısı 1970'lerde 20 civarında iken, 1980'lerde piyasa ekonomisi politikalarının etkisiyle kademeli olarak 10'a düşmüş, 90'larda yine 20'ye yükselmiştir. Girdi sübvansiyonları, sürekli olmasa da, gübre, tohum, yem, böcek ilacı, sulama, damızlık hayvan ve suni tohumlamaya uygulanmıştır. Hayvancılık sektöründe aralıklı olarak ürün bazında süt ve et teşvik primi gibi sübvansiyonlar uygulanmıştır. Öte yandan, kredi sübvansiyonları girdi arzında genellikle kullanılmış ve piyasa koşullarından daha uygun koşullar altında sağlanmıştır. Tüm bu destek politikalarının tarım sektörünün arzulanan düzeyde başarmasına yol açamaması ve bütçeye ağır yük getirmesi, uluslararası teşvik desteğiyle yeni destek politikalarına ve özellikle de doğrudan gelir desteğine geçişi sağlamıştır. Tarım Reformu Uygulama Projesi bu değişimde önemli bir rol oynamıştır (Yavuz, 2005: 43).

1980'lerde uygulanan liberal ekonomik politikalara bağlı olarak, hem destek kapsamındaki ürün sayısı hem de destek miktarı azaltılmıştır. Desteklenen ürün sayısı 1990'da 10 iken, bu sayı 1993'te tekrar 26'ya yükselmiştir. 5 Nisan 1994'te yürürlüğe giren Ekonomik Uygulama Paketi'nin kapsamında, desteğe tabi ürün sayısı sınırlı kalmıştır. Tahıllar, tütün ve şeker pancarı ile destek fiyatları belirlenirken, dünya fiyatlarındaki gelişmelerin yanı sıra iç faktör fiyatlarındaki gelişmeler göz önünde bulundurulmuştur (Acar ve Bulut, 2009: 3).

### 2.3.2.3. 2000 Yılı Sonrasındaki ve Güncel Destekler

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından aşağıdaki destekler verilmektedir:

- Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatiflerince Tarımsal Üretime Dair Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararı (22.01.2055/29244)
- T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Ve Tarım Kredi Kooperatiflerince Tarımsal Üretime Dair Düşük Faizli Yatırım Ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Uygulama Esasları Tebliği (Tebliğ No: 2016/8)

- 26.02.2018 tarih ve 30344 sayılı Resmi Gazete de yayımlanan 2018 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar(2018/11460)
- 27.03.2018 tarih ve 30373 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Bitkisel Üretimde Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ (No:2018/17)
- 2017 Yılı İyi Tarım Uygulamaları Destekleme Ödemelerine ait 2018 Yılı Talimat ve İş Takvimi

Teşvik politikalarının belirlenmesi ve geliştirilmesi konusunda genel esas itibari ile öngörülen durum, bu alanda kamu yönetiminin yeterli düzeyde çalışma geliştirmekte eksik kaldığı yönündedir. Bu nedenle kooperatiflerin küçük üreticileri birleştirmesi, alternatif ürünlerin ve üretim yöntemlerinin de belirlenerek öncelikle ekonomik bir güç haline gelmesi, ardından bunun için etkili bir soğuk zincir lojistiği sisteminin entegre edilmesi ve teşvik politikalarının ortaya koyulması gerekir. Ürünlere göre 2019 yılı destekleri tablo 2.10'da verilmiştir.

**Tablo 2.10:** Ürünlere göre 2019 yılı destekleri

Ürünler	Mazot (TL/da)	Gübre (TL/da)	Toplam Destek (TL/da)
<b>Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut</b>	14	4	18
<b>Soya Fasulyesi, Dane Mısır, Yağlık Ayçiçeği, Patates</b>	19	4	23
<b>Çavdar, Buğday, Yulaf, Triticale, Arpa</b>	15	4	19
<b>Aspir</b>	12	4	16
<b>Çeltik, Pamuk</b>	40	4	44
<b>Fındık, Yem Bitkileri, Soğan, Kanola (Kolza),Yaş Çay, Diğer Ürünler</b>	10	4	14
<b>Nadas</b>	6	-	6

**Kaynak:** Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018.

Tablodan da görüleceği gibi, çeltik ve pamuk en fazla destek verilen alandır. Bunu yağlı ayçiçeği, soya fasulyesi, dane mısır ve patates izlemektedir. Tohum için verilen destekler tablo 2.11'de gösterilmiştir.

**Tablo 2.11:** Tohum İçin Verilen Destekler

DESTEKLEME KONULARI	Birim Fiyat (2018)
<b>YURTIÇİ SERTİFİKALI TOHUM KULLANIM DESTEĞİ (TL/da)</b>	
Aspir, Susam, Kanola (Kolza),	4
Çavdar, Yulaf, Triticale,	6
Çeltik,	8
Buğday, Arpa	8,5
Korunga, Yem Bezelyesi, Fiğ	20
Yerfıstığı	15
Yonca	30
Soya Fasulyesi, Mercimek, Nohut, Kuru Fasulye	20
Patates	80

**Kaynak:** Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018.

Tohum için verilen destekler birim fiyat üzerinden olup, patates en fazla birim fiyat desteği verilen üründür. Birim fiyat desteği en düşük olan ürün ise aspir, kanola ve susamdır. Hayvancılık alanında verilen destekler tablo 2.12’de gösterilmiştir.

**Tablo 2.12:** Hayvancılık Alanında Verilen Destekler

DESTEKLEME KONULARI	Birim Fiyat (2018)		
Su Ürünleri	Alabalık	250.000 kg kadar 0,75 TL/kg 250.001-500.000 kg 0,375 TL/kg	
	Yeni Türler	250.000 kg kadar 1 TL/kg 250.001-500.000 kg 0,5 TL/kg	
	Mıdye	250.000 kg kadar 0,05 TL/kg 250.001-500.000 kg 0,025 TL/kg	
	Kapalı sistem ürünler	250.000 kg kadar 0,50 TL/kg 250.001-500.000 kg 0,25 TL/kg	
	Kilogram üstü alabalık üretimi	250.000 kg kadar 0,25 TL/kg 250.001-500.000 kg 0,125 TL/kg	
	Balık Tanıtımı Kartı (adet)	0,03 TL/adet	
	Hastalıktan ari kuluçkahanelerde	2.500 adet’e kadar 60	
	damızlık alabalık desteği (adet)	2.501-5.000 adet 30	
	Geleneksel Kıyı Balıkçılığını Kayıt altına Alınması ve Desteklenmesi	4-4.99 (metre) deniz ve iç su balıkçı gemileri 500 TL/gemi adedi 5-7.99 (metre) deniz ve iç su balıkçı gemileri 750 TL/gemi adedi 8-9.99 metre deniz balıkçı gemileri ile 8 metre ve daha büyük boydaki iç su gemileri 1.000 TL/gemi adedi	
	Süt Primi	Büyükbaş	Bakanlıkça belirlenecek
		Küçükbaş	
		Manda	
	Çiğ sütün Değerlendirilmesine Yönelik Destekleme (TL/ton)	Bakanlıkça belirlenecek	

**Kaynak:** Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018.

Hayvancılık alanında verilen destekler incelendiğinde, su ürünleri için verilen destekler yeni türlerde 1 TL/kg değer ile en yüksek olup, en düşük destek ise midye üretimine verilen destektir. Buradan, bakanlığın ve hükümetin yeni ürünlerle konvansiyonel hayvancılığın yerine daha verimli ürünlere geçmek istediği görülmektedir.





## **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

### **TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEK ÖDEMELERİNİN TARIMSAL ÜRETİM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Bu bölümde Türkiye’de tarım sektörüne verilen destek ödemelerinin tarımsal üretim düzeyi üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Analiz dört kısım olarak tasarlanmıştır. İlk kısımda konu ile ilgili literatür derlenmiştir. Analizin ikinci kısmında, modelde kullanılan değişkenler ve tanımlayıcı istatistikler özetlenmiştir. Üçüncü kısım, tarımsal destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla kullanılan ekonometrik yöntem ve ampirik bulguları içermektedir. Sonuç bölümünde ise bulguların değerlendirilmesi ve yorumlar yer almaktadır.

### 3.1. LİTERATÜR

Arslan ve Akan (2008) çalışmalarında, bölgesel eşitsizlikleri azaltabilmek adına uygulanan yatırım teşviklerinin tarım sektöründeki istihdamı nasıl etkilediğini incelemiştir. Çalışmada 1980 - 2006 yılları arasındaki istihdam verilerini ve teşvik yatırım verilerini kullanılmıştır. Araştırmacılar Doğu Anadolu’da istihdam ile uygulanan teşvik yatırımları arasında ilişki olup olmadığını incelemiştir. İnceleme sonuçlarına göre teşvik yatırımları ile istihdam arasında doğrusal bir ilişki olduğu ve yatırımların yeni iş imkânları sunduğu gözlenmiştir.

Erdal ve Erdal (2008), 1980 - 2006 seneleri arasında tarım sübvansiyonları altında prim ödemelerinin aspir, mısır, pamuk, soya, ayçiçeği ile kanolanın üretimi üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Granger nedensellik testini kullanan araştırmacılar soya, pamuk ve ayçiçeği ürünlerinde prim ödemeleri ve üretim alanları arasında nedensellik ilişkisi bulamazken, mısırın üretim alanı ve prim ödemesi arasında çift taraflı, kanolanın prim ödemesi ve üretim alanı arasında tek taraflı nedensellik ilişkisi bulunduğunu saptamışlardır. Prim ödemesinin önündeki en mühim sorunun, üreticilerin üretim kararlarını vermeden önce yapılacak prim ödemesi miktarının açıklanması gerektiğini belirtmişlerdir.

Tatlısöz ve Kar (2008), Türkiye’ye gelen 1980 - 2003 yılları arasında doğrudan yabancı sermayenin yatırım kararlarını etkileyen faktörler üzerine ekonometrik analiz yapmaya çalışmışlardır. Yatırım teşvikleri, uluslararası net rezervler, işgücü maliyetleri, reel döviz kuru, elektrik üretim endeksi, gayrisafi milli hasıla, dışa açıklık oranı ve grevlerle kaybolan işgünü sayısı olmak üzere sekiz ekonomik değişken kullanmışlardır. Küreselleşmeyle birlikte finansal piyasaların serbestleşmesinin uluslararası sermayenin hareketliliğini önemli ölçüde artırdığına işaret etmişlerdir. Yatırım teşvikleri, uluslararası



net rezervler, işgücü maliyetleri, reel döviz kuru, elektrik üretim endeksi, gayrisafi milli hâsıla, grevlerle kaybolan işgünü sayısı ve dışa açıklık oranının doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerinde etkili oldukları neticesine varmışlardır.

Cengiz ve Baydur (2010), 1988 - 2008 yılları arasında verimlilik ve göç modeli yardımıyla Türkiye'deki kırsal göç olgusunu incelemiştir. Verimliliği arttıran temel unsur tarımdaki yatırım harcamalarıyla tarımdaki verimliliğin göstergesi olan ücretler ve diğer değişkenlerin göç üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmacılar, yatırımların tarım sektöründeki istihdam üzerindeki etkisinin kısıtlı olması nedeniyle tarım sektörünün ücretleri çoğalsa bile, bu artışın çok düşük olması hasebiyle köyden şehre göçün süreceleceği çıkarımında bulunmuşlardır.

Hazman (2010), Türkiye'de 1980 - 2007 dönemleri arasında yatırımcılara verilen teşvik belgesinin etkilerini incelenmiştir. Araştırmasında Yamamoto (1995) ve Toda tarafından geliştirilen Gecikmesi Artırılmış VAR Modelini (Toda-Yamamoto Nedensellik Modeli) kullanan araştırmacı, çift nedensellik bağı tespit edememiştir. Teşvik belgesinin yabancı yatırımcılara uygulanmasının, yabancı yatırımcılar için güçlü olmadığı tespit edilmiştir. Teşvik belgesi uygulaması ile her ne kadar doğrudan yabancı sermaye girişleriyle nedensellik bağı bulunmasa da, Türkiye'de reel sektöre katkıda bulunan yabancı yatırımcıları etkisi altına alan başka öğelerin olduğunu belirtmiştir.

Yavuz (2010), 1980 - 2008 yılları arasında Türkiye'de 29 yıllık döneme ait Hazine Müsteşarlığı kaynaklı istihdam ve yatırım verilerini baz alarak ekonometrik bir analiz yapmıştır. Yapılan analiz sonucuna göre araştırmacının da beklediği gibi yatırım teşviklerinin istihdamı olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Araştırmacı yatırım teşviklerinin tarihsel gelişimini istatistiksel analizlerle (Regresyon, Korelasyon – Pearson Correlation) incelemiştir. Teşvik ve istihdam arasında yüksek mertebede pozitif ve anlamlı bağ olduğunu ortaya koymuş, sektörel verilere teorik bir yaklaşım içeren teşvikler ve istihdam arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.

Erçakar ve Taşçı (2011), Türkiye'de 1972 - 2008 yılları arasında üretimi yapılan 5 ürünün verilerini kullanarak üreticinin eline geçen fiyat düzeyi ve verimlilik arasındaki ilişkiyi panel veri metodundan yararlanarak çalışmışlardır. Bulgulara göre verimlilik artışı reel fiyatları düşürmekte iken üreticinin eline geçen nominal fiyatları artırmaktadır. Türkiye iç talep fazlası ürünün gelir yaratmak için dış pazara arz edilip gelir yaratması

açısından yetersiz durumda olmasına rağmen, tarımsal üretim açısından kendine yeten az sayıda ülkeden biridir. Tarım sektörünün ekonomiye katkısını daha da artırmak için mevcut üretim potansiyelinin harekete geçirilmesi gereğini vurgulamışlardır.

Kandemir (2011), Avrupa Birliği tarım politikalarına uyum amacıyla Türkiye'nin izlediği tarımsal destekleme politikalarını eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Girdi-çıktı desteklerinin yerine 2000'li yıllardan sonra Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemine geçişi sağlayan tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınmayı olumsuz etkilediğine dikkat çekmiştir. Tarım sektöründe nüfusun dörtte birinin çalıştığını, DGD politika ve uygulamalarıyla yapılan teşvik ve desteklerin üretimi baz almadığını, üretimin yerine arazi büyüklüğünü baz alması sonucunda kırsal kesimde yoksulluğu arttırarak kentlere göçü arttırdığını ileri sürmüştür. DGD uygulamalarına dayalı yetersiz tarım destekleme politikalarının olumsuz yönlerinden biri de dış ticaret dengesidir. Tarımsal ürünlerde önceki yıllarda dış ticaret fazlası verilen tarım ürünlerinde 2007 yılından itibaren dış ticaret açığı ortaya çıkmaya başlamış hatta 2008 yılında bu açığın 1,5 milyar dolar olduğunu belirterek çalışmasını bitirmiştir.

Menek ve Kızıllaşan (2011), 2000 yılında Türkiye'de Pilot Bölgelerde, 2001 yılından başlayarak bütün Türkiye'de uygulama alanı bulan Doğrudan Gelir Desteğinin (DGD) Tokat Merkez ilçe köylerindeki üreticiler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Anket çalışmalarını yüz yüze görüşme yöntemiyle yapmış olan araştırmacılar verilerin özelliğine göre, "Tek Yönlü Varyans" ve "Khi-kare" analizi yöntemlerinden yararlanmışlardır. Yapılan görüşmelerde, pazarlama safhasında üreticilerin zorluklarla karşılaştıklarını ve üreticilerin %45'inin kooperatife kayıtlı olduklarını belirlemişlerdir. Bazı desteklerin kooperatifler vasıtasıyla verilmesinin, hem girdi temini ve pazarlama safhasında sorun yaşayan üreticiler açısından hem de sorunlarla karşı karşıya gelen kooperatifçiliğin geliştirilmesi açısından yararlı olacağını vurgulamışlardır.

Terin, Aksoy ve Güler (2013), 1990 ile 2012 yılları arasında 23 yıllık zaman serisi verilerini kullanarak tarım alanında gerçekleşen büyümeyi etkileyen iktisadi faktörleri regresyon analizi yöntemi ile belirlemeye çalışmışlardır. Tarımın GSYİH içindeki payı, tarım alanına harcanan tüm sabit sermaye yatırımları ve tarımsal destekler ile tarımsal büyüme arasında pozitif ilişki varken, tarımda istihdam edilen nüfus ile

tarımsal büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu yapılan analiz sonuçlarına göre tespit edilmiştir.

Selim, Koçtürk ve Eryiğit (2014), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmak ve ülkenin refahını arttırmak için karar alıcılar ve hükümetler tarafından ekonomik politika aracı olarak kullanılan sabit yatırımlar ve teşviklerin istihdam üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Analizlerde 81 vilayette 2001 - 2012 seneleri sürecinde uygulanan istihdam, sabit yatırım tutarları ve yatırım teşvik belgeleri adedini panel regresyon model kullanarak incelemişlerdir. Sabit yatırımların ve teşvik sayısının çalışma alanı üzerindeki etkisini istatistiki olarak pozitif ve anlamlı bulmuşlardır. Sabit yatırım ve teşviklerin istihdamla olan ilişkisi, ekonomi politikalarının hedeflerini destekler nitelikte olduğunu ve azgelişmiş bölgeleri girişimciler için daha çekici hale getirerek yatırım maliyetlerini düşürme ve karlılığı artırarak teşviklerinin ekonomik kalkınmaya katkıda bulunduğu öne sürülmüştür. Çalışmanın bulgularına göre Türkiye'nin gelişmiş ülkeler seviyesine gelmesinde sanayi politikalarından sabit yatırımların ve teşviklerin istihdamı artırıcı etkisinin göz önünde bulundurulması gerektiğini, teşviklere gelecek yıllarda daha da önem verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Aktaş, Altıok ve Songur (2015), 1995 - 2010 yılları arasında tarım destekleme araçlarından girdi desteği ve pazar desteğini, panel veri analiz tekniğiyle farklı ülkelerin yıllara göre etkisini incelemişlerdir. Genel olarak girdi desteği ve pazar desteğinin tarımsal üretim üzerinde olumlu etkilerde bulunduğu tahmin edilmiştir. Ancak analizde, ülkeleri tek tek karşılaştırırken, gelişmiş ülkelerde destekleme politikalarının tarım sektörü üzerinde olumlu bir etkisi olduğu, gelişmekte olan ülkeler üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye'ye girdi yardımı ve piyasa desteğinin istenilen sonuçları elde edemediği görülmüş bunun nedeni olarak da Türk tarım sektörünün yapısal özelliklerinden kaynaklandığı belirtmişlerdir.

Özüdoğru, Miran, Taşkaya ve Uçum (2015), yapmış oldukları çalışmalarında yöntem olarak AHP ve Best - Worts yaklaşımını kullandıkları çalışmalarında araştırmacılar Türk tarım politikasının öncelik ve amaçları doğrultusunda ürün kalitesi ve miktarının yönlendirilmesinde etkili olduğu düşünülen ve 2013 yılında toplam tarımsal destekleme ödemelerinde %30 ile en önemli destek kalemlerinden birini oluşturan fark ödemesi desteklerinin üretici kararlarında etkili faktörlerin ortaya konulması, bu

ürünlerde farklı destekleme metotlarının rolüne de dikkat edilerek arz fonksiyonlarının tahmin edilmesi ve üretici rantının hesaplanmalarını yapmışlardır. Yapılan çalışmalar neticesinde fark ödemesi desteklerinin ise her ne kadar her ürün için arzı artırıcı yönde etkiye sahip olmasa da üreticiler ve sürdürülebilirlik açısından önemli bir destekleme modeli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gerek kaynakların etkin kullanımı ve gerekse tarımsal destekleme politikaları ile amaçlanan hedeflere ulaşabilmek için fark ödemesi destekleri uygulama esaslarının tekrar gözden geçirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bununla birlikte arz artışı sağlanabilmesi için sertifikalı tohum kullanımının yaygınlaştırılması ve desteklenmesine devam edilmelidir. Tüm bu veriler ışığında fark ödemesi desteklerinin pamukta uygulandığı gibi sadece sertifikalı tohum kullanan üreticilere verilmesi yönünde yapılacak çalışmaların atılacak önemli bir adım olacağı sonucuna varmışlardır.

Özüdoğru ve Miran (2015), yapmış oldukları çalışmalarında pamuk üretiminde fark ödemesi desteklerinin alternatif destekleme yöntemleri arzı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Türkiye’de en çok pamuk üretimi yapılan Adana, Aydın, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Hatay illerini çalışma kapsamına almışlardır. Tobit metot yardımıyla elde ettikleri pamuk arz fonksiyonuna göre, üreticilerin pamuk fiyatındaki artışa pozitif tepki verirken, ikame ürün fiyatındaki artış karşısında pamuk arzını azalttıkları belirlenmiştir. Alternatif politika olan hedef fiyat politikasının, hiç politika olmadığı duruma göre pamuk arzını %2.9 artıracığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yavuz, Miran, Gürer, Yüksel ve Demir (2016), yapmış oldukları çalışmalarında AHP ve Best – Worts yaklaşımını kullanarak yapmış oldukları çalışmada buğday, çeltik ve dane mısır üretiminde fark ödemesi desteklerinin etkisini araştırmışlardır. Türk tarım politikası öncelik ve amaçlarına paralel olarak ürün kalitesi ve miktarının yönlendirilmesinde etkili olduğu düşünülen ve 2013 yılında toplam tarımsal destekleme ödemelerinde %30 ile en önemli destek kalemlerinden birini oluşturan fark ödemesi desteklerinin üretici kararları üzerindeki etki derecesinin belirlenmesi, üretici kararlarında etkili faktörlerin ortaya konulması, bu ürünlerde farklı destekleme yöntemlerinin etkisi de dikkate alınarak arz fonksiyonlarının tahmin edilmesi ve üretici rantının hesaplanmasını dikkate alarak çalışmalarını yürüten ekip bu projelerinde Türkiye’de buğday, dane mısır ve çeltik üreticilerinin tarımsal üretim faaliyetini, hayat standartlarını yükseltmek ve mevcut arazilerini değerlendirmek amacıyla yaptıklarını

belirlemişlerdir. Bunun yanı sıra üreticilerin fark ödemesi desteğine gösterdiği arz tepkisini ölçmek üzere yapılan analizlerde fark ödemesi desteğinin buğday ve dane mısır arzını etkilemediğini çeltik üreticilerinin ise pozitif yönlü bir arz tepkisi verdiklerini gözlemlemişlerdir.

Arslan (2017), 1981 - 2016 dönemi için tarımsal desteklemelerde meydana gelen yüzde değişim ile tarımsal üretimde meydana gelen yüzde değişim verilerinden hareketle Granger nedensellik ve Johansen eş bütünleşme testleri uygulamıştır. Türkiye’de tarımsal katma değer ve tarımsal destekleme arasında bir nedensellik ilişkisinin var olup olmadığını ekonometrik olarak analiz etmektedir. Analiz yöntemi olarak literatürde sık kullanılan Granger nedensellik testi benimsenmekte, test sonuçlarının tutarlılığını sınamak amacıyla (robustness), Granger testinden elde edilen bulgular değerlendirilmektedir. Çalışma sonuçlarına göre iki değişken arasında uzun dönemde iki eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılırken değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonuçlarına ulaşılmaktadır. Gelişmiş ülke örneklerine bakıldığı zaman tarımsal destekleme ve tarımsal katma değer ilişkisini desteklediği sonucuna varmıştır.

Çelik (2017), Türkiye’de 2003 - 2011 döneminde ve Düzey 2 Bölgelerinde, imalat sanayine yönelik düzenlenen teşviklerin yatırım kararları üzerindeki etkinliğini mekânsal gecikmeli sabit etkiler panel modeli yönteminden faydalanarak analiz etmiştir. Bölgelerin sosyo-ekonomik yapılarındaki farklılıkların yatırım kararlarında etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Yapılacak olan teşvik politikalarının gereğince denetlenmesi, sınır ticaretinin geliştirilmesi, eğitimsizlikle mücadelenin ön planda tutulması gibi girişimlerin de bölgelerin rekabet güçlerinin artırılmasında önemli bir etkiye sahip olacağını belirtmiştir. Çalışmanın neticesinde bölge için sağlanan teşviklerin bölgede imalat yatırımı kararını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Şaşmaz ve Bayar (2017), Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi ve ARDL eşbütünleşme yaklaşımını kullanarak 2006 - 2016 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde Türkiye’de mali teşviklerin doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Analiz sonucuna göre finansal teşvikler ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında kısa vadeli bir bağlantı olmadığı, ancak finansal teşviklerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde uzun vadede olumlu etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu bağlamda, araştırmacılar finansal teşvikler etkili bir araç olduğundan, finansal teşviklerin kısa vadede etkili olabilecek siyasi ve ekonomik istikrar, kurumsal gelişme ve ekonomik büyüme gibi faktörlerle desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Yıldız (2017), 2006 - 2016 yılları arasında Türkiye’de tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisini eşbütünleşme analizi, hata düzeltme modeli, nedensellik analizi ve VAR modelini temel alarak analiz etmiştir. Yapılan analiz tarımsal destekler ve tarımsal üretim düzeyi arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca nedensellik sonuçları, değişkenler arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Tarım sektöründe üretimi teşvik eden doğrudan ve dolaylı desteklemelerin tarımsal üretimin artmasına katkı sağlayacağını, üretim artışı sağlayan tarımsal desteklerin kısa vadede üreticilerin gelirini artırmak yerine, uzun vadede verimlilik artışı sağlayacak şekilde uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Tarım sektöründe verimliliği artırıcı uzun vadeli programlar geliştirmek, özellikle tarımsal piyasalarda etkinliği bozan faktörleri, üretkenliği artıracak yeni programlar ile ortadan kaldırmak gerektiğini belirtirken, uygulamaların etkinliğinin tarım sektöründeki yapısal sorunları azaltarak, sektörü ülke ekonomisine önemli katkılar sunan bir sektör haline dönüştüreceğini öne sürmüştür.

Demirdöğen (2018), Türkiye’de tarımsal destekleme politikası temel araçlarının üretim üzerindeki etkisini ölçmeye çalışmıştır. Temel destekleme araçları olarak gübre, mazot, toprak analizi ve fark ödemesi desteğine odaklanmıştır. Analiz bölümünü destekleme politikası senaryoları, davranış tutumları ve lojistik regresyon olarak üç kısımda incelemiştir. Bu analizler sonucunda, 2008 - 2012 yılları arasında pamuk ve mısır üreten çiftçilere odaklanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, finansal açıdan düşük olan toprak analizi, gübre ve mazot sübvansiyonlarının etkisinin, farklı yardımların etkisinden daha ağır bastığı ve pamuk üretimini destekliyorlarsa, bunun bir gıda üretim alanı olduğu sonucuna varmıştır.

Bal (2019), milli gelirin bölgesel dağılımı, desteklerin bölgesel milli gelirdeki sektörel üretimdeki dağılımı, milli gelir içinde iktisadi faaliyet kollarının payı ve bölgesel dağılımı, tarımsal desteklerin destek başlıkları kapsamında bölgesel dağılımı ve bölgeler itibariyle tarımın üretim değeriyle devletin o bölgedeki tarım sektörüne verdiği toplam destek tutarlarını analiz etmiştir. Devletin tarıma önemli ölçüde bütçe ayırdığını ancak destekleme dağılımının bölgeler arasında ciddi farklılıklar gösterdiğini tespit etmiştir.

Desteklemelerin Ege, Güneydoğu Anadolu ve Batı Marmara bölgesinde yoğunlaştığı sonucuna ulaşmıştır.

Çil (2019), yaptığı çalışmada Balıkesir ilinde 2008 - 2018 yılları arasında bitkisel ürünlere verilmiş olan tarımsal desteklerin zamansal değişimini ortaya koymayı amaçlamıştır. Teşvikleri etkileyen ulusal ve uluslararası kuruluşların etkilerini anlamak için politik ekoloji ve politik ekonomi yaklaşımları kullanılmıştır. Çalışma sonunda teşviklerin ülke ihtiyaçlarından fiyat istikrarı sağlanması, üretimde sürdürülebilirlik, ürün açığını kapatmak gibi nedenlerle yapıldığı görülmüştür. Ancak teşviklerin politik ekonomik faktörlerden bağımsız olarak anlaşılamayacağı da görülmektedir. Bu kapsamda ülke içerisindeki ihtiyaç ve öncelikler yanında IMF, Dünya Bankası, Avrupa Birliği, DTÖ gibi uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalar ve görüşmelerin de hangi ürüne ne zaman ne kadar süre ile destek verilmesi gerektiğini belirleyen önemli unsurlardan olduğu anlaşılmaktadır. Bu kararlar, çiftçilerin topraklarını nasıl kullanacağı, ne tür tarım yapacağı ve hangi ürünleri yetiştireceğine de etki ederek politik ekolojinin yerel düzeydeki etkisini ortaya koymaktadır.

Sağdıç ve Yıldız (2019), çalışmalarında 2011-2017 dönemi verilerini esas alarak Türkiye’de tarım sektörünün genel görünümünü incelemişler ve 2018 yılında Türkiye’de uygulamada bulunan tarımsal destekleme politikalarını; AB Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) kapsamında Tarım, merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal desteklemeler ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından kullanılan desteklemeler çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Sonuç olarak tarım sektörünün stratejik önemine vurgu yaparak buna ilişkin politikalar geliştirilmesi gerektiğinin önemini belirtmişlerdir. Tarımsal desteklemelerin tarım sektörünün yapısal dinamiklerine dikkat ederek geliştirilmesini ve tarımda verimliliğin artırılması ile kooperatifçilik faaliyetlerinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamışlar. Bütün bu çıkarımların yanında, üretimi teşvik eden, tarım politikalarıyla uyumlu, vergi uyumunu artıran bir tarımsal vergi düzeniyle tarım sektörünün desteklenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında, tarım sektörünün yapısal dinamikleri dikkate alınarak geliştirilecek öncelikli politikalarla tarımsal desteklemeler uygulanmalıdır. Ayrıca, Türkiye’de tarımsal faaliyetlerin iyileştirilmesi için kooperatifçilik faaliyetleri ve tarım sektöründeki verimliliğin artırılması unutulmaması gereken en önemli unsurlardır. Bütün bu çıkarımların yanında, tarım politikalarıyla uyumlu, üretimi teşvik eden, vergi

uyumunu artıran bir tarımsal vergi düzeniyle tarım sektörünün desteklenmesi gerekmektedir.

Şaşmaz ve Özel (2019), çalışmalarında Toda Yamamoto (1995) nedensellik testi ve ARDL yaklaşımına dayalı eşbütünleşme kullanarak 1980 - 2016 döneminde Türkiye’de tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin ve ekonomik büyümenin tarım sektörünün gelişimi üzerindeki etkisini incelemiştir. Tarım sektörü gelişmişlik düzeyi, mali destekler ve büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu ve ekonomik büyümenin tarım sektörünün gelişimini olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Tarım sektöründe sağlanan desteklerin tarım sektörünün gelişimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını tespit etmişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testine göre büyümeden tarımsal gelişmeye doğru ve tarımsal gelişmeden mali teşviklere doğru tek yönlü nedensellik olduğunu tespit etmişlerdir. Tarım ürünlerinin fiyatlarının belirleyici politikada yürütülmesi, kredi kaynaklarının dağılımının düzenlenmesi, tarım ve toprak reformunun uygulanması, işletme büyüklükleri ile iyileştirilmelere gidilmesi, genç çiftçilerin teşvik edilmesi ve doğal kaynak ve çevre önlemleri alınması gibi adımların Türkiye’de tarımsal gelişmeye katkı sağlayarak ekonomi üzerinde olumlu etkilere neden olabileceğini ifade etmişlerdir.

### 3.2. VERİ

Çalışmada Türkiye’de 2006Q1-2019Q4 döneminde 81 il düzeyinde tarım sektörüne bölgesel bazda verilen toplam tarımsal destek ödemelerinin tarımsal üretim düzeyi üzerinde etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Yapılan analiz temelinde oluşturulan modelde, bağımsız değişken olarak merkezi yönetim bütçesinden tarım sektörüne verilen toplam tarımsal destek ödeme tutarlarının milli gelir içerisindeki payı (TRM\_DSTK) kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak ise, tarımsal üretim düzeyinin milli gelir içerisindeki payı (TRM\_URTM) kullanılmıştır. Tarımsal sektöre verilen destek ödemeleri; doğrudan gelir desteği ödemeleri, ürün destekleme ödemeleri, çay desteklemesine ilişkin hizmetler, alan bazlı tarımsal destekler, fark ödemesi destekleme hizmetleri, hayvancılık destekleme hizmetleri, tarım reformu uygulama projesi hizmetleri, kırsal kalkınma amaçlı tarımsal destekler, tarım sigortası destekleme hizmetleri, telafi edici ödemelere ilişkin tarımsal destekler, kuraklık desteği ve diğer tarımsal amaçlı desteklerin toplamından oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler 2006



- 2019 yılları çeyrek verilerini kapsamaktadır. Tarım sektörüne verilen tarımsal destek ödeme (destek) tutarları (TRM\_DSTK) ile tarımsal üretim düzeyinin bölgesel milli gelir içerisindeki payı (TRM\_URTM) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)'ndan derlenmiştir. Analizde kullanılan veriler üçer aylık dönemlerden oluştuğu için Tramo-Seat yöntemi kullanılarak mevsimsellikten arındırılmış ve logaritmik değerleri kullanılmıştır. Yapılan analizde Stata 12, Gauss 10 ve Eviews 9 analiz programları kullanılmıştır. Tablo 3.1'de analizde kullanılan verilerin tanımlamalarını ve tanımlayıcı istatistikleri özetlenmektedir. Tablo 3.1'den anlaşılacağı üzere tarımsal destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasında pozitif korelasyon mevcuttur. Veri seti 2006Q-2019Q yılları arasında olduğu için toplam gözlem sayısı 56'dır. Tarımsal destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeylerinin ortalama değerleri incelendiğinde, tarımsal destek miktarlarının milli gelire oranı yaklaşık % 0,0005 düzeylerinde tarımsal üretim düzeyinin milli gelir içerisindeki payı ise % 6 düzeyindedir. Tarımsal destek ödemelerinin en yüksek olduğu oran % 0,00017, en düşük olduğu oran % 0,00002 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payı değerlendirildiğinde, en yüksek oran % 14, en düşük oran ise oran ise % 2 olarak gerçekleşmiştir.

**Tablo 3.1:**Kullanılan Veriler ve Tanımlayıcı İstatistikler

	DEĞİŞKEN	Kaynak
TRM_DSTK	Tarım sektörüne verilen tarımsal destekleme ödeme tutarlarının milli gelire oranı	TCMB
TRM_URTM	Tarımsal üretim düzeyinin milli gelire oranı	TCMB
<b>Tanımlayıcı İstatistikler</b>		
	<i>TRM_URTM</i>	<i>TRM_DSTK</i>
Mean	0.069655	0.0000050
Median	0.059945	0.0000038
Maximum	0.148512	0.0000175
Minimum	0.026233	0.0000002
Std. Dev.	0.034768	0.0000037
Skewness	0.725930	0.907987
Kurtosis	2.308331	3.524137
Jarque-Bera	6.034708	8.335784
Obs.	56	56
<b>Korelasyon</b>		
	<i>TRM_URTM</i>	
<i>TRM_DSTK</i>	0.198097	

### 3.3. YÖNTEM VE BULGULAR

Bu çalışmada Türkiye’de tarımsal destek ödeme tutarlarının tarımsal üretim düzeyi üzerindeki etkisi 2006Q1-2019Q4 çeyrek verileri dikkate alınarak zaman serisi yöntemiyle analiz edilmiştir. Temel olarak seriler arasındaki durağanlık seviyesi belirlendikten sonra seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı eşbütünleşme analizi ile ortaya konulmuştur. Değişkenler arasındaki genel nedensellik ilişkisi ise Hacker ve Hatemi-J (2006) ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik analizleri ile tespit edilmiştir.

Zaman serisi analizlerinde yapılan testlerin etkin olabilmesi ve değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerini görmek amacıyla değişkenlerin durağan olup olmadıkları araştırılmaktadır. Kurulan modelde kullanılan değişkenlerin durağanlık seviyeleri zaman serisi analizlerinde sıkça tercih edilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) Testi yardımıyla tespit edilmiştir. ADF testinde seri için hesaplanan t istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon tarafından ortaya konulan tablo kritik değerleriyle karşılaştırılmaktadır. Hesaplanan t istatistiğinin mutlak değeri tablo kritik değerinden büyük olduğunda  $H_0$  hipotezi reddedilerek serinin durağan olduğuna karar verilmektedir (Gujarati, 2004: 815). Tablo 3.2’de özetlenen ADF test sonuçları, modelde kullanılan değişkenlerin düzey seviyelerinde durağan olmadıklarını, birinci farklarında durağan hale geldiklerini göstermektedir.

**Tablo 3.2:** Değişkenlere Ait Durağanlık Testi (Birim Kök Testi) Sonuçları

DEĞİŞKENLER	ADF Test İstatistiği	
	Sabitli	Sabit-Trendli
LN_TRM_URTM	-1.365466	-2.852083
$\Delta$ LN_TRM_URTM	<b>-10.17592*</b>	<b>-10.07680*</b>
LN_TRM_DSTK	-2.334733	-2.726913
$\Delta$ LN_TRM_DSTK	<b>-5.809216*</b>	<b>-5.980035*</b>
Kritik Değerler	%1	-3.555023
	%5	-2.915522
	%10	-2.595565

Notlar: \* % 1 anlamlılık düzeyini,  $\Delta$  ise değişkenlerin birince dereceden farklarını temsil etmektedir.

Türkiye’de tarımsal sektöre verilen destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasındaki temel ilişkiyi ortaya koymak amacıyla kurulan modelde kullanılan değişkenlerin birinci farklarında durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Değişkenlerin arasındaki durağanlık seviyeleri tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki uzun

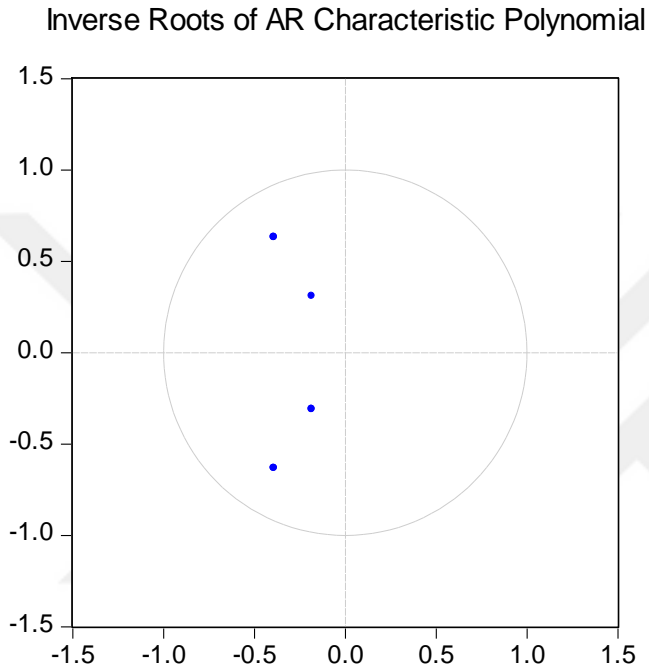
dönemli ilişkinin varlığı eşbütünleşme testleri ile belirlenmektedir. Değişkenler aynı seviyede durağan hale geldiği için değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Johansen (1988) ve Johansen & Juselius (1990) tarafından ortaya koyulan eşbütünleşme testleri yardımıyla sınanmıştır. Söz konusu test Sims (1980) tarafından ortaya atılan vektör otoregresyon modeline (VAR) dayanmaktadır. Bu testi kullanabilmek için VAR modeline dayalı hata düzeltme modelinin (VECM) tahmin edilmesi gerekmektedir. VECM modelinin kullanılabilmesi için ise değişkenlerin birinci farklarında durağan hale gelmeleri ve I(1) seviyesinde bütünleşik olması gerekmektedir. Bu çalışmada değişkenler birinci farklarında durağan ve aynı seviyede bütünleşik olduğu için söz konusu test kullanılmıştır. VECM hata düzeltme modelinde hata düzeltme terimi (ECT) yer almaktadır. Tahmin edilen uzun dönemli eşbütünleşme fonksiyonunda hata düzeltme teriminin negatif, sıfır ile eksi bir arasında değer aldığı ve istatistiki açıdan anlamlılık düzeyinde olması durumunda değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda aynı zamanda değişkenler arasında kısa dönemde meydana gelen şok ve sapmaların uzun dönemde dengeye geldiğini göstermektedir. Eşbütünleşme testi kullanılmadan önce modeldeki en uygun olan gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Eşbütünleşme modelinde kullanılacak gecikme uzunluğunun tespit edilmesi LogL,olabilirlik oranı testi (LR), son öngörü hatası (FPE), Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) istatistikleri ile tespit edilebilmektedir. Gecikme uzunlukları ve gecikme uzunluklarına ait istatistikler Tablo 3.3’de gösterilmektedir. Test sonuçları, istatistik değerlerinin minimum değerde olduğu uygun gecikme uzunluğunu 2 (iki) olarak göstermektedir. Analizin daha sonraki kısımlarında bundan dolayı gecikme uzunlukları iki olarak dikkate alınmıştır.

**Tablo 3.3:** Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	781.4505	NA	9.88e-17	-31.17802	-31.10154	-31.14890
1	794.4351	24.41093	6.90e-17	-31.53740	<b>-31.30796*</b>	-31.45003
2	802.0806	<b>13.76206*</b>	<b>5.97e-17*</b>	<b>-31.68323*</b>	-31.30082	<b>-31.53760*</b>
3	802.6871	1.043039	6.85e-17	-31.54748	-31.01212	-31.34361
4	806.9121	6.929039	6.82e-17	-31.55648	-30.86816	-31.29436
5	808.3095	2.179898	7.62e-17	-31.45238	-30.61109	-31.13201

Eşbütünleşme modelinde kullanılan değişkenler eşbütünleşik modeldeki karakteristik birim kökleri Grafik 3.1’de özetlenmiştir. Grafik 3.1’den de anlaşılacağı üzere, iki gecikmeli VAR modelinde, değişkenlere ait AR karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içerisinde yer almaktadır. Ters kökler birim çember içerisinde yer aldığından modelin durağan bir yapıda olduğu, birim kök içermediği tespit edilmiştir.

**Grafik 3.1:** Karakteristik Kökler Grafiği



Analizin bu aşamasında, değişkenlerin aynı seviyede durağan hale gelmesi ve tahmin edilen modelde birim kök içermemesinden dolayı uzun dönem ilişkiyi belirlemek amacıyla eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Johansen (1988) ve Johansen & Juselius (1990) tarafından ortaya koyulan eşbütünleşme testleri yardımıyla sınanmıştır. Johansen Eşbütünleşme Analizi, maksimum özdeğer (maximaleigenvalue) ve iz istatistikleri (trace) temelinde gerçekleştirilmektedir. Tahmin edilen eşbütünleşme modellerinin uygunluğu ise Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerine göre tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, eşbütünleşme modellerinden üçüncü model seçilmiştir.

**Tablo 3.4:** Johansen Eşbütünleşme Testi ve Model Seçimi Sonuçları

Data Trend	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No ntercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	2	2	2	2	2
Max-Eig	2	2	2	2	2
<b>Akaike CriteriabyRank (rows) and Model (columns)</b>					
0	-30.88195	-30.88195	-30.80717	-30.80717	-30.73647
1	-31.32442	-31.29816	-31.25997	-31.23639	-31.20067
2	<b>-31.48712*</b>	-31.42711	-31.42711	-31.36814	-31.36814
<b>SchwarzCriteriabyRank (rows) and Model (columns)</b>					
0	-30.58176	-30.58176	-30.43193	-30.43193	-30.28618
1	-30.87413	-30.81035	-30.73464	-30.67353	-30.60028
2	<b>-30.88674*</b>	-30.75168	-30.75168	-30.61766	-30.61766
<b>Hipotezler</b>	<b>Özdeğer</b>	<b>Trace İstatistiği</b>	<b>Kritik Değer (%5)</b>	<b>Prob.</b>	
Yok	0.426013	27.20230	14.26460	0.0003	
En Fazla 1	0.177084	9.550179	3.841466	0.0020	
<b>Hipotezler</b>	<b>Özdeğer</b>	<b>Max-Eigen İstatistiği</b>	<b>Kritik Değer (%5)</b>	<b>Prob.</b>	
Yok	0.426013	27.20230	14.26460	0.0003	
En Fazla 1	0.177084	9.550179	3.841466	0.0020	

Tablo 3.4, eşbütünleşme sonuçlarını özetlemektedir. Özdeğer ve istatistikleri anlamlılık düzeylerine göre eşbütünleşme yoktur şeklindeki  $H_0$  hipotezi reddedilerek Türkiye’de tarımsal düzeyde verilen destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespitinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Nedensellik ilişkisi Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) ve Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Analizi (2012) ile sınanmıştır. Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testine dayanan Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) bootstrap yöntemiyle geliştirilmiştir. Değişkenler arasındaki genel nedensellik sonucunu veren bootstrap nedensellik testinin üstün tarafları, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testine benzer olarak, değişkenler arasında eşbütünleşik ilişkinin zorunlu olmaması ve değişkenlerin farklı durağanlık seviyelerine sahip olabilmeleridir. Bootstrap nedensellik testinin bootstrap yöntemiyle gerçekleştirilmesi değişen varyans sorununu dikkate almasıdır (Hacker ve Hatemi-J, 2006: 1492-1496). Granger nedensellik testinde ise değişkenlerin serilerin durağan olmaması ve eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmemesi sonuçların etkin ve tutarlı olmasını engelleyebilmektedir. Asimetrik nedensellik analizleri ilk kez Granger ve Yoon (2002) tarafından ileri sürülmüştür (Yılcı ve Bozoklu, 2014:214). Temel olarak asimetrik nedensellik değişkenlere ait negatif ve pozitif şokların birbirinin nedeni

olabileceği ihtimaline dayanmaktadır. Geleneksel nedensellik testleri ise tam tersine değişkenlerdeki pozitif ve negatif şokların etkisini aynı kabul etmektedirler. Asimetrik nedensellik testi yapmadan önce VAR modeline dayalı gecikme uzunluğu belirlenerek modele ilave edilecek ek gecikme uzunluğu belirlenmelidir (Yılcı ve Bozoklu, 2014: 215). Bu çalışmada da asimetrik nedensellik analizinde, VAR modeline ilave olarak 1 gecikme eklenmiştir. Analizin daha sonraki aşamasında Wald test istatistikleri hesaplanarak zamana dayalı şokların etkisi yorumlanabilmektedir. Buna ek olarak asimetrik nedensellik testlerinde serilerin durağanlık dereceleri önem arz etmemektedir (Yılcı ve Bozoklu, 2014: 216). Simetrik ve asimetrik nedensellik testlerinde, MWALD test istatistikleri bootstrap temelindeki kiritik değerlerle karşılaştırılarak eşbütünleşme yoktur şeklindeki boş hipotez sınanmaktadır. Tablo 3.5, Hacker ve Hatemi-J Simetrik Nedensellik Testi (2006) sonuçlarını ve Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Analizi (2012) sonuçlarını ortaya koymaktadır. Hacker ve Hatemi-J Simetrik Nedensellik Testi (2006), değişkenleri arasındaki genel nedensellik sonuçlarını, Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Analizi (2012) ise değişkenlerdeki pozitif ve negatif şokların nedensellik ilişkilerini ortaya koymaktadır.

**Tablo 3.5:**Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006)

<b>Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006)</b>						
Nedenselliğin Yönü	Test İstatistiği (MWALD)	Bootstrap Kritik Değerler				
		%1	%5	%10	Prob.	
<b>TR_DSTK <math>\nrightarrow</math> TR_URTM</b>	<b>31.535</b>	<b>29.852</b>	<b>23.790</b>	<b>21.402</b>	<b>0.005</b>	
TR_URTM $\nrightarrow$ TR_DSTK	2.666	9.600	6.016	4.776	0.264	
<b>Hatemi-J Nedensellik Testi (2012)</b>						
H <sub>0</sub> Hipotezi	Temel Hipotez	Test İstatistiği (MWALD)	Kritik Değerler			
			%1	%5	%10	Prob.
TR_DSTK pozitif şoklardan TR_URTM pozitif şoklara nedensellik yoktur	+ $\nrightarrow$ +	11.377	28.560	20.997	18.259	0.412
<b>TR_DSTK pozitif şoklardan TR_URTM negatif şoklara nedensellik yoktur</b>	+ $\nrightarrow$ -	<b>99.329</b>	<b>28.652</b>	<b>22.355</b>	<b>20.053</b>	<b>0.000</b>
TR_DSTK negatif şoklardan TR_URTM pozitif şoklara nedensellik yoktur	- $\nrightarrow$ +	11.574	26.215	20.993	18.078	0.397
<b>TR_DSTK negatif şoklardan TR_URTM negatif şoklara nedensellik yoktur</b>	- $\nrightarrow$ -	<b>19.023</b>	<b>27.687</b>	<b>21.487</b>		<b>0.061</b>

Genel nedensellik ilişkisini gösteren Hacker ve Hatemi-J Simetrik Nedensellik Testi (2006) sonuçları tarımsal destek ödemelerinden (TR\_DSTK) tarımsal üretim düzeyine doğru (TRM\_URTM) %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Analizde tarımsal desteklerden tarımsal üretim düzeyine doğru tek yönlü nedensellik tespit edildiğinden sadece tarımsal destek ödemelerinden (TR\_DSTK) tarımsal üretim düzeyine doğru (TRM\_URTM) olan asimetrik nedensellik ilişkisi rapor edilmiştir. Hatemi-J Nedensellik Testi (2012) sonuçlarına göre, tarımsal destek ödemelerindeki pozitif şoklardan tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklara doğru % 1 anlamlılık düzeyinde nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlar aynı zamanda tarımsal destek ödemelerindeki negatif şoklardan tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklara doğru nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, tarımsal destek tutarlarındaki pozitif ve negatif şokların tarımsal üretim düzeyindeki negatif şokların nedeni olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, tarımsal destek tutarlarındaki pozitif ve negatif değişimlerin tarımsal üretim düzeylerindeki azalma dönemlerinde daha etkili olduğu belirtilebilir.

## SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarım sektörü çalışmayan iş gücü için istihdam imkânı sunarak işsizliğin azaltılmasına katkıda bulunur. Yarattığı istihdam ve gelir imkânları ile yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olur. Ancak son yıllarda tarım sektöründe makine ve diğer sermaye faktörlerinin kullanımı artmış ve iş gücünün yerini almıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde devlet müdahalesi genellikle tarımsal ürünler için uluslararası piyasalardan kaynaklanan istikrarsızlıkları azaltmak içindir. Bunun nedeni tarımsal ürün miktarlarının doğa koşullarından etkilenip olumlu veya olumsuz koşullarda dalgalanabilmesidir.

Tarımsal politikalar konusunda birçok ülke birbirinden farklı ve çok sayıda politika geliştirmektedir. Tarım az gelişmiş ülkelerde kalkınma için sermaye birikimi sağlayan sektör konumundadır. Gelişmekte olan ülkelerde yüksek oranda vergilendirilen, gelişmiş ülkelerde ise fiyat koruması altında bulunan bir sektördür. Her ne kadar dünya genelinde sanayi ve hizmet sektörünün milli ekonomi içindeki payı artıyor, tarım sektörünün payı azalıyor olsa da tarım sektörü ülkeler için önemini korumaktadır. Türkiye’de tarımsal destek ödemeleri ve tarımsal üretim düzeyi arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmaya göre, tarımın milli hasıla içindeki payının 1998 - 2018 yılları arasında azaldığı ve tarım toplumundan giderek uzaklaşıldığı görülmektedir. 2005 - 2018 yılları arasında ise tarımsal istihdamın azalışı hafif bir şekilde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni olarak o yıllar arasında tarım sektöründe bir çözüme meydana gelmesi düşünülebilir. Tarım sektöründe son 10 yılda ihracat giderek azalmıştır. Bu nedenle tarımda ciddi bir küçülme ve dışa bağımlılığın arttığı bir dönemin yaşandığı ifade edilebilir.

Genel olarak ifade edildiğinde tarım sektörünün gelişmesi, ekonomiye birçok yönde olumlu katkılar sunacaktır. Bu çalışmada da söz konusu nedenler temelinde 2006Q1-2019Q4 yılları arasında çeyrek dönemlik veriler dikkate alınarak tarımsal sektöre verilen destek ödemeleri ve tarımsal üretim arasındaki ilişkinin araştırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla öncelikle değişkenlerin durağanlık seviyeleri belirlenerek tarımsal sektöre verilen destek miktarları ve tarımsal üretim düzeyi arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Değişkenlerin durağanlık seviyeleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) Testi ile sınanmış, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı ise Johansen (1988) ve Johansen & Juselius (1990) tarafından ortaya koyulan



eşbütünleşme testleri yardımıyla sınanmıştır. ADF testi sonuçları değişkenlerin birinci seviyelerinde birim kök içerdiğini, birinci farklarında ise durağan hale geldiğini göstermiştir. Eşbütünleşme test sonuçları ise Türkiye’de tarımsal destek ödemeleri (TR\_DSTK) ve tarımsal üretim düzeyi (TR\_URTM) arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit ettikten sonra değişkenler arasında nedensellik ilişkileri araştırılmıştır. Genel nedensellik testi, Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) ile sınanmıştır. Analiz sonuçları, Türkiye’de tarımsal destek ödemelerinden tarımsal üretim düzeyine doğru tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi (2012) ise tarımsal destek ödemelerindeki pozitif ve negatif şokların tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklarla nedensellik ilişkisi içerisinde olduğunu göstermiştir. Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde özellikle tarımsal destek ödemelerindeki pozitif ve negatif şokların tarımsal üretim düzeyindeki negatif şoklarla nedensellik ilişkisi içerisinde olması, bu sektördeki azalma nedenlerini belirleyerek politika üretme zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Türkiye’de tarımsal sektöre verilen destek ödemelerinin tarımsal üretim düzeyinde uzun dönemde etkili olduğu görülmektedir ve doğrudan üretici gelirlerini artırıcı politikalar yerine tarımsal üretim düzeyini etkileyecek verimli programlarla desteklenmesi gerekmektedir.

## KAYNAKÇA

- Acar, M. (2003). Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2): 101-116.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17): 1-19.
- Akan, Y. ve Arslan, İ. (2008). Türkiye’de Sektörel Yatırım Teşvik Belgesi İle İstihdam Analizi: Doğu Anadolu Bölgesi Üzerine Bir Uygulama (1980-2016). *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1: 107-119.
- Aktaş, E., Altıok, M. ve Songur, M. (2015). Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4): 55-74.
- Andreosso- O’callaghan, B. (2003). *The Economics of European Agriculture*. New York: Palgrave Macmillan.
- Arı, A. (2006). Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunları. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 9: 61-81.
- Arslan, F. (2017). *Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin güncellenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ataç, B. (2009). *Maliye Politikası*. Gözden Geçirilmiş Sekizinci Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ataseven, Y. (2016). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Genel Bakış ve Güncel Değerlendirmeler. *Türkiye Ziraat Odaları Birliği Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi*, 375: 54-59.
- Aydemir, C. ve Pıçak, M. (2008). Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10: 129-147.

- Bal, G. (2019). *Türkiye’de tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baldock, D., Hart, K. & Scheele, M. (2011). *Public Goods and Public Intervention in Agriculture*. The European Network for Rural Development, European Commission Agriculture and Rural Development.
- Bale, M. D. & Lutz, E. (1979). *Price Distortions in Agriculture and Their Effects: An International Comparison*. World Bank Staff Working Paper, No. 359, The World Bank, Washington DC.
- Barkley, A. & Barkley, P. W. (2013). *Principles of Agricultural Economics*. Routledge, Taylor & Francis Group, Oxford, England.
- Belli, P. (1997). *The Comparative Advantage of Government: A Review*. Policy Research Working Paper, No. 1834, The World Bank, Washington DC.
- Cengiz, S. ve Baydur, C. M. (2010). Kırdan Kente Göç ve Tarımsal Verimlilik: Türkiye Örneği. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2): 85-98.
- CGIAR Consortium, (2012). *Sustainable Agricultural Productivity Growth and Bridging the Gap for Small-family Farms. Interagency Report to the Mexican G20 Presidency*. CGIAR Consortium Study Papers, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26780?show=full&locale-attribute=es>, [20.03.2020].
- Cinemre, H. A. ve Kılıç, O. (2015). *Tarım Ekonomisi*. Ders Kitabı No:11, 5. Baskı, Samsun.
- Colander, D. C. (2017). *Microeconomics*. (10th Ed.). New York: McGraw-Hill Education.
- Colman, D. & Young, T. (1989). *Principles of Agricultural Economics: Markets and Prices in Less Developed Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COMCEC, (2017). *Improving Agricultural Market Performance: Creation and Development of Market Institutions*. COMCEC Coordination Office, Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation, Ankara, Turkey.

- Çelik, N. (2017). Teşvik Politikalarının Etkinliğinin Mekânsal Perspektiften Değerlendirilmesi. *Ege Academic Review*, 17(1): 1-12.
- Çil, M. B. (2019). *Tarımsal teşviklerin üretimi arttırmadaki rolü: Balıkesir’de tarımsal teşviklerin analizi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Çomaktekin, M. F. (2009). *Tarımsal destekleme politikaları ve Türkiye’de uygulamaları (1990 ve sonrası dönem)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demirdöğen, A. (2018). *Türkiye’de tarımsal desteklerin üretime etkisi: Mısır örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Desai, P. K. (2010). *Agricultural Economics*. Delhi, India: Biotech Books.
- Diao, X., Hazell, P. & Thurlow, J. (2010). The Role of Agriculture in African Development. *World Development*, 38(10): 1375-1383.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators For Auto Regressive Time Series With A Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a): 427-431.
- Dinler, Z. (2009). *Mikro Ekonomi*. Gözden Geçirilmiş Yirminci Basım, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Erçakar, M. E. ve Taşçı, H. M. (2011). Tarım Ürünlerinde Verimlilik- Fiyat İlişkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36): 171-186.
- Erdal, G. ve Erdal, H. (2008). Türkiye’de Tarımsal Desteklemeler Kapsamında Prim Sistemi Uygulamalarının Etkileri. *GOU Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1): 41-51.
- Etebari, A., Tourani-Rad, A. & Gilbert, A. (2004). Disclosure Regulation and the Profitability of Insider Trading: Evidence from New Zealand. *Pacific-Basin Finance Journal*, 12(5): 479-502.

- Fidan, A. (2014). *Tarımsal destek uygulamaları: IPARD desteklerinin Kütahya tarımına etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Gaytancıoğlu, O. (2009). *Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No:2009-14, İstanbul.
- Gelir Vergisi Kanunu, *Resmi Gazete*, 193, 31 Aralık 1960.
- Godden, D. (2006). *Agricultural and Resource Policy: Principles and Practice*. Sydney University Press.
- Granger, C. W. J. & Yoon, G. (2002). *Hidden Cointegration*. Department of Economics Working Paper, University of California, San Diego.
- GROUPE AGECO (2015). *Is Government Intervention in Agriculture Still Relevant in The 21st Century?*. Final Report, Presented to Union Des Producteurs Agricoles, Quebec.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. Fourth Edition, The McGraw– Hill Compaines, New York.
- Gülçubuk, B., vd. (2015). Tarımda İstihdam Sosyal Güvenlik Uygulamaları ve Kırsal Yoksulluk. *Türkiye Ziraat Mühendisliği, VI. Teknik Kongresi*, Ankara.
- Günaydın, G. (2006). Türkiye Tarım Sektörü. *Tarım ve Mühendislik*, 76-77: 12-27.
- Günaydın, G. (2000). Tarım Yönetiminde Kurullar Devri. *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, 25-26.
- Hacker, R. S. ve Hatemi-J, A. (2006). Tests for Causality Between İntegrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory And Application. *Applied Economics*, 38(13): 1489-1500.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric Causality Tests With An Application. *Empirical Economics*, 43(1): 447-456.
- Hazman, G. G. (2010). Türkiye’de Mali Nitelikteki Teşviklerin Doğrudan Yabancı Sermaye Üzerindeki Etkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Çerçevesinde Değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.B.B.F. Maliye Dergisi*, 158, 262-277.

- Huddart, S., Ke, B. & Shi, C. (2007). Jeopardy, Non-public Information and Insider Trading around SEC 10-K and 10-Q. Filings, *Journal of Accounting and Economics*, 43(1): 3-36.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231–254.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to Money Demand. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2): 169-210.
- Johnston, B. F. & Mellor, J. W. (1961). The Role of Agriculture in Economic Development. *The American Economic Review*, 51(4): 566-563.
- Kandemir, O. (2011). Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(1): 103-113.
- Kar, M. ve Tatlısöz, F. (2008). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.B.B.F. Dergisi*, 14, 1-23.
- Kirmanoglu, H. (2009). *Kamu Ekonomisi*. 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Krueger, A. O., Schiff, M. & Valdes, A. (1988). Agricultural Incentives in Developing Countries: Measuring the Effect of Sectoral and Economy wide Policies, *The World Bank Economic Review*, 2(3): 255-273.
- Lock, R. H. (1991). Anti-Trust and Regulatory Issues in a Competitive Electric Industry. *Utilities Policy*, 1(3): 220-233.
- Lundberg, M. (2005). *Agricultural Market Reforms*. in A. Coudouel, S. Paternostro (Eds.), *Analyzing the Distributional Impact of Reforms: A Practitioner’s Guide to Trade, Monetary and Exchange Rate Policy, Utility Provision, Agricultural Markets, Land Policy and Education*, Washington DC: The World Bank, 145-212.
- Meijerink, G. & Roza, P. (2007). The Role of Agriculture in Economic Development. *Markets Chains and Sustainable Development Strategy & Policy Paper*, No:4, Wageningen, Stichting DLO, The Netherlands.

- Menek, M. ve Kızılaslan, H. (2008). Doğrudan Gelir Desteğinin Üreticiler Üzerine Etkisi (Tokat İli Merkez İlce Örneği). *GOU Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1): 53-62.
- Miran, B. (2005). *Türkiye’de Tarım*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Mougeot, M. & Naegelen, F. (2005). Hospital Price Regulation and Expenditure Cap Policy, *Journal Of Health Economics*, 24(1): 55-72.
- OECD, (2011). Evaluation of Agricultural Policy Reforms in the United States, Paris: OECD Publishing.
- Öztürk, N. (2016). *Maliye Politikası*. Güncellenmiş 4. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özüdoğru, T. ve Miran, B. (2015). Türkiye’de Farklı Destekleme Politikalarının Pamuk Arzı Üzerine Etkileri. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 9-19.
- Özüdoğru, T., Miran, B., Top, B. T. ve Uçum, İ. (2015). Pamuk, Ayçiçeği ve Soya Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi. *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü*, TEPGE Yayın No: 262, Ankara.
- Rama, I. & Sallyann, H. (2009). Market Failure and the Role of Government in the Food Supply Chain: An Economic Framework. *Working Paper*, Department of Primary Industries, Economics and Policy Research Branch, Melbourne.
- Sağdıç, E. N. ve Yıldız, F. (2019). Türkiye’de Tarım Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşviklere Genel Bir Bakış. İçinde M. Taytak (Ed.) ve M. Ü. Şaşmaz (Ed.) *Türkiye’de Mali Teşvik Sistem ve Uygulamaları*, (s.153-177). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Sandall, J., Kaine, G. & Johnson, F. (2009). Clarifying Economic Justification for Government Intervention to Assist Agricultural Adaptation to Climate Change, *Practice Change Working Paper*, No:02/09, Department of Primary Industries, State of Victoria, Melbourne.
- Sarris, A. (2001). The Role of Agriculture in Economic Development and Poverty Reduction: An Empirical and Conceptual Foundation. *Rural Strategy Background Paper No:2*, The Rural Development Department, The World Bank, Washington, D.C.

- Savaşan, F. (2017). *Kamu Ekonomisi: Piyasa Başarısızlığından Devletin Başarısızlığına*. 7. Baskı, Bursa: Dora Yayınevi.
- Selim, S. O., Koçtürk, M. ve Eryiğit, P. (2014). Türkiye’de Yatırım Teşvikleri ve Sabit Yatırımların İstihdam Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 14(4): 661-673.
- Sims, C. A. (1972). Money, Income and Causality. *American Economic Review*, 62(4): 540-552.
- Stiglitz, J. (1987). Some Theoretical Aspects of Agricultural Policies. *The World Bank Research Observer*, 2(1): 43-60.
- Stringer, R. (2001). How Important are the ‘Non-Traditional’ Economic Roles of Agricultural in Development?, *Discussion Paper No:0118*, CIES, Center for International Economic Studies, Adelaide University, Australia.
- Susam, N. ve Bakkal, U. (2008). Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1): 327-357.
- Swinnen, J. F. M. (1994). A Positive Theory of Agricultural Protection, *American Journal of Agricultural Economics*, 76(1): 1-14.
- Şanlıoğlu, Ö. ve Uzay, N. (2011). Devletin Yeni İktisadi Rolü. in A. Kökocak (Eds.) *Kamu Ekonomisi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Şaşmaz, M. Ü. ve Bayar, Y. (2017). Mali Teşvikler ile Doğrudan Yabancı Sermaye Girişleri Arasındaki İlişkinin ARDL Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi/ Journal of Administrative Sciences*, 15(30): 297-307.
- Şaşmaz, M. Ü. ve Özel, Ö. (2019). Tarım Sektöründe Sağlanan Mali Teşviklerin Tarım Sektörü Gelişimi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 61, 50-65.
- Tarım Kanunu, *Resmi Gazete*, 5488, 25 Nisan 2006.
- Tarım İstatistikleri*, Erişim adresi <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.
- Tarım Orman*, Erişim adresi <https://www.tarimorman.gov.tr/Orman>, (15.11.2019).



- Terin, M., Aksoy, A. ve Güler, İ. O. (2013). Tarımsal Büyüme Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3): 41-50.
- Tunçer, M. ve Günay, H. F. (2017). Türkiye’de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(8): 15-30.
- TMO Ansiklopedik Sözlüğü, <http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/yayinlar/tmoansiklopediksozluk.pdf>, (16.05.2020).
- Toda, H. Y. & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2): 225-250.
- Yavuz, F. (2005). *Türkiye’de Tarım*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Yavuz, A. (2010). Bir Maliye Politikası Aracı Olarak Yatırım Teşviklerinin Rekabet Koşulları Altında Özel Kesim Yatırımları ve İstihdam Üzerine Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1): 83-101.
- Yavuz, G. C., Miran, B., Gürer, B. B., Yüksel, N. Y. ve Demir, A. (2016). Buğday, Dane Mısır Ve Çeltik Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi. *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü*, (TEPGE) Yayın No: 266, Ankara.
- Yilanci, V. ve Bozoklu, Ş. (2014). Türk Sermaye Piyasasında Fiyat ve İşlem Hacmi İlişkisi: Zamanla Değişen Asimetrik Nedensellik Analizi. *Ege Academic Review*, 14(2): 211-220.
- Yıldız, F. (2017). Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkisi: 2006-2016 Dönemi, *Sayıştay Dergisi*, 104, 45-63.
- Yusuf, S. A. (2014). Role of Agriculture in Economic Growth & Development: Nigeria Perspective, MPRA No:55536. *Munich Personal RePEc Archive*, <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/55536/>. (14.03.2020).

Weeks, J. (1999). *Economic Policy for Agriculture: A Guide for FAO Professionals*, *CDPR Discussion Paper*, No:0899, Center for Development Policy & Research (CDPR), University of London.



**DİZİN**

<b>A</b>	<b>K</b>
Asimetrik bilgi, 11	Kırsal kalkınma, 25, 27
<b>B</b>	<b>N</b>
Bitkisel üretim, 2, 26	Nedensellik analizi, v
<b>Ç</b>	<b>O</b>
Çiftçi, xi, 27, 69	Ormancılık, viii, 37
<b>D</b>	<b>T</b>
Dışsallıklar, 15	Tarım politikaları, 22, 43
Doğrudan gelir desteği, 24	Tarım sektörü, v, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 21, 36, 39, 44, 52, 56, 58, 59, 67
<b>F</b>	Tarımsal istihdam, 32, 33
Fark ödemesi, 24, 26, 54	
<b>G</b>	<b>Ü</b>
Gelir dağılımı, 15	Üretim destekleri, 20

